

Čeština v pohledu synchronním a diachronním

*Stoleté kořeny
Ústavu pro jazyk český*

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ
JANA HOFFMANNOVÁ
JANA KLÍMOVÁ
(eds.)

KAROLINUM

Čeština v pohledu synchronním a diachronním

Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český

PhDr. Světlá Čmejrková, DrSc. (†)
prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.
Ing. Jana Klímová, Ph.D.
(eds.)

Recenzovali:

prof. PhDr. Jaroslav Hubáček, CSc.

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Kateřina Řezáčová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2012

© Světlá Čmejrková (†), Jana Hoffmannová, Jana Klímová (eds.), 2012

ISBN 978-80-246-2121-0

ISBN 978-80-246-2717-5 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	11
1. Ohlédnutí za minulostí ÚJČ (návraty ke kořenům)	13
VĚRA DVOŘÁČKOVÁ: K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání	15
LUDMILA UHLÍŘOVÁ: Kancelář Slovníku jazyka českého a <i>Naše řeč</i> : osobnosti, souvislosti	21
RUDOLF ŠRÁMEK: Hovory o propriích a o onomastice	27
MILOSLAVA KNAPPOVÁ: K vývoji standardizace repertoáru rodných / křestních jmen v českých zemích ve 20. století	35
ROSTISLAV KOCOUREK: Slovo k jazykovědnému studiu terminologie	41
JAROSLAVA HLAVSOVÁ: Diachronie a synchronie v historii české dialektologie	49
PETR KARLÍK – JARMILA PANEVOVÁ: České syntaktické bádání od Šmilauera po dnešek očima Prahy a Brna	55
EVA HAJIČOVÁ – BARBORA HLADKÁ: Od kořenů ke stromům: příběh anotovaných korpusů češtiny	61
JAN KRÁLÍK: Kvantitativní lingvistika v Čechách	67
BOHUSLAV HOFFMANN: Umělecká slovesnost a její vědecká reflexe ve Slovu a slovesnosti a v <i>Naší řeči</i> v posledním půlstoletí	73
TERESA DOBRZYŃSKA: Czesi w Warszawie. Inspiracje oraz obszary wspólnych badań w zakresie stylistyki, wersologii i teorii tekstu	83
2. Etymologie	89
HELENA KARLÍKOVÁ: Etymologie a sémantika	91
BOHUMIL VYKYPĚL: Gramatikalizace a etymologie	95
JIŘÍ REJZEK: Nová řešení v české etymologii	99
MARIOLA JAKUBOWICZ: Enancjosemiczny rozwój przymiotnika czeskiego <i>spory</i>	103
CHRISTINA DEJKOVA: Etymologizování lexika podle věcných okruhů (na příkladu českých názvů ptáků)	111
PAVLA VALČÁKOVÁ: Etymologie některých českých lidových názvů jídel	117
JANA VILLNOW KOMÁRKOVÁ: K původu dvou českých termínů z oblasti textilní produkce	123
VÍT BOČEK: K substituci románských geminát v praslovanštině	129
ALEŠ BIČAN: Vlastnosti konsonantických kombinací v češtině	135

3. Vývoj jazyka	141
HANA KREISINGEROVÁ – MARKÉTA PYTLÍKOVÁ: Nejstarší český biblický překlad jako pramen poznání historické češtiny	143
KAREL HÁDEK: Negativní emoce (projevy hněvu) v Dalimilově kronice	149
MARTIN STLUKA: Kolokace v počátcích staročeské prózy	157
MILADA HOMOLKOVÁ: Staročeský překlad Tabulí Mikuláše z Drážďan	163
MARTINA JAMBOŘOVÁ: Staročeský překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských	169
PETR NEJEDLÝ: Reflexe prostoru v české slovní zásobě pozdního středověku	173
JOSEF VINTR: Prvotisky staročeského žaltáře	179
MILOSLAVA VAJDOVÁ: O formování nekmenového deklinačního typu píseň (se zaměřením na období staro- a středněčeské)	185
MARTINA ŠMEJALOVÁ: Reflexe nehistorického deklinačního typu píseň v dobových gramatikách a učebnicích českého jazyka	191
JIŘÍ KRAUS: Knížky o řádném mluvení a mlčení mistra Albertana, kteréž jest napsal řeči latinskú synu svému, počínají se šťastně	197
ALENA M. ČERNÁ: Daniel Adam z Veleslavína a jeho nomenklátory	201
JANA VOJTIŠKOVÁ: Jazyková specifika Práv městských Království českého od Pavla Kristiána z Koldína	207
JANA PLESKALOVÁ: Prakticky odborné texty a jejich jazyk v kontextu střední češtiny	213
FRANTIŠEK MARTINEK: Co říkají slovníkové a korpusové zdroje o humanistické češtině?	219
PAVEL KOSEK: Slovosled výrazu ť v češtině barokního období	225
TILMAN BERGER: Odkaz Jána Václava Póla dnešku	235
STEFAN MICHAEL NEWERKLA: Čeština ve Vídni na konci 18. století	241
IRINA ABISOGOMJAN: K otázce periodizace dějin české lexikografie doby národního obrození	247
VLADIMÍR KOBLÍŽEK: Vývojové tendence českého slovesa ve světle několika mluvnic češtiny období národního obrození	253
BARBORA HANZOVÁ: Tvorba elektronických edic v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR	259
ALENA M. ČERNÁ – BORIS LEHEČKA: Elektronická příprava a publikace starších českých textů	265
MAREK JANOSIK-BIELSKI: Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny	271
KATEŘINA VOLEKOVÁ: <i>Elektronický slovník staré češtiny</i>	275
BARBORA CHYBOVÁ – EVA ZÁHOŘOVÁ: Lexikální databáze MADLA a možnosti jejího využití	279
ŠTĚPÁN ŠIMEK: Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)	285
4. Dialektologie	289
JARMILA BACHMANNOVÁ: Jazykovězeměpisný výzkum nářečí metodou korespondenčních anket	291
STANISLAVA KLOFEROVÁ: Český jazykový atlas a čeština	297
MARTINA IREINOVÁ – HANA KONEČNÁ: Český jazykový atlas v datech	303
PAVOL ŽIGO: Prínos Slovanského jazykového atlasu pre súčasnú jazykovedu	307
JANUSZ SIATKOWSKI: Rozrůznění fonetické a morfológické vrstvy ve Slovanském jazykovém atlase	315

JOŽICA ŠKOFIC: Slovenska geolingvistika danes	321
MILENA ŠIPKOVÁ: Možné typy nářečního slovníku	327
SLAVKA KEREMIDČIEVA: Projekt <i>Bulharský nářeční slovník</i> (hlavní rysy koncepce jeho zpracování)	333
BOGUSŁAW WYDERKA: <i>O Słowniku gwar śląskich</i>	339
ZBYNĚK HOLUB: Současný stav nářečí na severním Hlučínsku jako model, výzva nebo relikt?	345
JERZY SIEROCIUK: Problem wariantywności i synonimii w dociekaniach dialektologicznych	351
LIBUŠE ČIŽMÁROVÁ: Dialektologie a <i>Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku</i>	357

5. Lexikologie a lexikografie

DIANA SVOBODOVÁ: Variantnost grafických forem anglicismů v češtině z pohledu uživatelů jazyka	365
MIROSLAW BAŃKO – MILENA HEBAL-JEZIERSKA: Proč <i>jazz</i> , nikoliv <i>džez</i> ? Harmonie grafické podoby lexému a obsahu – jako jeden z činitelů ovlivňujících adaptaci cizojazyčných přejímek?	371
FRANTIŠEK ČERMÁK: Frazeologie v českých slovnících, lexikografie a lexikon	377
MIECZYSLAW BALOWSKI: Sémantická relace protikladu ve frazeologických přírovnáních	383
JIŘÍ HASIL: Kam s ní? aneb místo frazeologie ve výuce češtiny pro cizince	389
ALEŠ HORÁK – MILOŠ HUSÁK – KAREL PALA – ADAM RAMBOUSEK: Lexikografické nástroje pro češtinu	395
JINDRA SVĚTLÁ: Lexikální databáze Pralex – nástroj a základna pro výzkum a popis slovní zásoby současné češtiny.	403
JINDRA SVĚTLÁ – MARTINA HABROVÁ: Práce s Praledem a struktura hesla v lexikální databázi Pralex	409
MARTA KOUTOVÁ: K exemplifikaci substantiv v lexikální databázi Pralex	415
ALEXANDRA JAROŠOVÁ: <i>Slovník súčasného slovenského jazyka</i> – kodifikačné kontexty a normatívne determinanty.	421
DAGMAR ŽIDKOVÁ: K homonymii v moderních českých výkladových slovnících	429
TADEUSZ PIOTROWSKI: Słowniki mobilne na przykładzie słowników dla czytelnika ebooków Kindle	437
ZDEŇKA TICHÁ: Neologie v oddělení současné lexikologie a lexikografie – výsledky a plány	441
EVA BEKOVÁ: Vícečlenná kompozita v české slovní zásobě 20. století	447
ДИАНА БЛАГОЕВА: Нова обществено-политическа лексика в българския и чешкия език.	453
BOŽANA NIŠEVA: Nová expresivní slovní zásoba (na materiálu českých a bulharských tištěných médií)	459
СИЯ КОЛКОВСКА: Лексикални неологизми в българския език, възникнали чрез отсичане на думи	465
НАДЕЖДА КОСТОВА: Наблюдения върху нови глаголи и отглаголни съществителни в българския език.	469
ЦВЕТЕЛИНА ГЕОРГИЕВА: За някои неологизми от областта на изкуството в края на XX и началото на XXI век (върху материал от българския и чешкия език)	475
ALBENA RANGELOVA – HEDVIKA SIXTOVÁ – NATALIE KALAJDŽIEVOVÁ: <i>Projekt Bulharsko-české slovníkové databáze</i>	481

JANKO BÄČVAROV – MARGARITA MLADENOVA: <i>Malý česko-bulharský slovník nespisovné slovní zásoby – problematika a koncepce</i>	487
6. Onomastika	493
MILAN HARVALÍK: Česká onomastická škola po 36 letech	495
JAROMÍR KRŠKO: Niekoľko poznámok k formantom v onymii	501
PAVEL ŠTĚPÁN: Ke slovo tvorným specifíkům anoikonymie Čech	507
ЛИЛИЯНА ДИМИТРОВА-ТОДОРОВА: Топонимията в България през погледа на Константин Иречек (въз основа на книгата му „Пътувания по България“)	513
MIRIAM GIGER: Výber osobných mien v Českej republike a vo Švajčiarsku v 20. storočí a na začiatku 21. storočia	519
YORDANKA TRIFONOVA: Externě podmíněná dynamika bulharského a českého propriálního systému	529
ŽANETA DVOŘÁKOVÁ: Synchronní a diachronní pohledy na literární antroponyma	537
MAREK BOHUŠ: <i>Hrdý Budžes a pilný Čehona</i> – humor ve jménech	543
7. Gramatika, sémantika, pragmatika	547
GALINA NEŠČIMENKO: Jazyková konkurence a její lingvistická interpretace	549
FRANTIŠEK ŠTÍCHA: Výzkum tvoření slov dříve a dnes	555
IVANA KOLÁŘOVÁ: Univerbizační tendence v pojmenování jevů z oblasti zdravotnictví (na materiálu Českého národního korpusu)	561
MARKUS GIGER: Participiální systém češtiny a pozice přičestí minulého činného na -(v)š- v něm	567
FRANÇOIS ESVAN: Užívání vidu v kontextech s adverbii typu často a několikrát: korpusový rozbor	575
JOSEF ŠIMANDL: Morfologie proprií včera a dnes	583
LUCIE KOPÁČKOVÁ: Posesivní adjektiva na -ův/-in v mluvené češtině – frekvenční analýza PMK	593
MAGDA ŠEVČÍKOVÁ: Predikativum v gramatickém popisu češtiny	597
MARKÉTA ZIKOVÁ: Není nula jako nula: fonologie nulových koncovek Nsg a Gpl v češtině	603
VERONIKA KOLÁŘOVÁ: Valence dějových substantiv odvozených od sloves s předmětovým genitivem	609
KATEŘINA RYSOVÁ: Možnosti jednotlivých volných slovesných doplňků být obligatorním členem věty	615
KAROLÍNA SKWARSKA: Sémantické diateze v češtině a dalších slovanských jazycích	621
PAVEL PEČENÝ: Několik hypotéz k výzkumu srovnávacích konstrukcí s elidovaným členem	629
MOJMÍR DOČEKAL: Reference k druhům	635
MILADA HIRSCHOVÁ: Gramatika v pragmatice a pragmatika v gramatice	641
ANDREY IZOTOV: Ilokuční direktivní a závazkově-direktivní slovesa v korpusu	647
OLDŘICH ULÍČNÝ: K moderní mluvnici češtiny	657
ZBIGNIEW GREŃ: Návrh komunikační mluvnice češtiny pro Poláky	661
MILAN HRDLÍČKA: O principech výběru mluvnického učiva	665
LUCIE SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ: První „gramatika“ – o osvojování češtiny dítětem	669
HELENA LEHEČKOVÁ: Čeština v Bilingvním afatickém testu	673

8. Stylistika a lingvistika textu	679
STANISLAW GAJDA: Stylistyka czeska a stylistyka powszechna	681
ALENA A. FIDLEROVÁ: Česká rétorika a stylistika kolem poloviny 19. století: Styl, stylistika a rétorika u J. Jungmanna a F. M. Klácela	687
SVĚTLA ČMEJKOVÁ: Styl, registr, dialog.	697
JANA HOFFMANNOVÁ: Syntaktická stylistika mluvených projevů	707
JAMES WILSON: Opravdu mluví Moravané žijící v Praze obecnou češtinou?	715
PATRICIE KUBÁČKOVÁ: <i>Manžel běžel na úřady</i> : Kalky v mluveném projevu první generace českých přistěhovalců v USA.	721
OEGA ORGOŇOVÁ – ALENA BOHUNICKÁ: Štylistika a ... mládežnický diskurz	727
JIŘÍ ZEMAN: Prezentace moderních dívek v časopisech pro dospívající dívky	737
ZDEŇKA HLADKÁ: K rodinné korespondenci	743
LUCIE JÍLKOVÁ: <i>Bílejší kůň, žlutější drak</i> : diskurz o autorství.	749
ELIŠKA KLENHOVÁ: Míšení rysů „mluvenosti“ a „psanosti“ ve vybraných českých písňových textech.	755
MARCELA GRYGERKOVÁ: Persvazivní funkce v kázáních	761
PETR KADERKA – MARTIN HAVLÍK: Interview s respondenty: pomocný žánr televizní reportáže	767
TORA HEDIN: Čeština v médiích po převratu 1948 – příklady z <i>Rudého práva</i>	773
EVA HÖFLEROVÁ: Vlastnosti elektronických textů s věcněsdělnou funkcí.	779
 9. Jazyková kultura	787
JURAJ DOLNÍK: Jazyková kultura z perspektívy kultúrnych vied	789
ONDŘEJ HAUSENBLAS: Spisovnost je kultivovanost je myšlení	795
IVA NEBESKÁ: O kultivovaném vyjadřování.	801
MARTIN BENEŠ: Jazyková norma a možné způsoby jejího zjišťování	807
MARTIN PROŠEK – KAMILA SMEJKALOVÁ: Kodifikace – právo, nebo pravomoc?1	813
MARKÉTA PRAVDOVÁ: Elektronizace jazykových dat – nové výzvy pro jazykovou kulturu	819
JANA SVOBODOVÁ: Názory a pohledy na spisovnou češtinu	825
ROBERT ADAM: Máme se obávat anglicizace češtiny?	831
IVANA SVOBODOVÁ: Vývoj zásad psaní velkých písmen	839
PAVLA CHEJNOVÁ: Vývojové tendence ve vyjadřování zdvořilosti	845
 Věcný rejstřík	851
Jmenný rejstřík	855

Úvodem

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., pořádal ve dnech 1.–3. června 2011 v Praze mezinárodní konferenci nazvanou *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Konference se konala ke 100. výročí založení Kanceláře Slovníku jazyka českého – pracoviště, jež se stalo bezprostředním předchůdcem dnešního ÚJČ. Téma „Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český“ podle očekávání inspirovalo bohemisty z tohoto pracoviště k ohlédnutí za vývojem svého oboru, ale vzbudilo pozornost i u bohemistů a lingvistů z jiných pracovišť, z domácích vysokých škol i ze zahraničních vědeckých institucí.

Jubileum významného českého bohemistického pracoviště se připomínalo za účasti předsedy Akademie věd prof. Jiřího Drahoše, záštitu nad konferencí převzali předseda vlády České republiky RNDr. Petr Nečas a předsedkyně Poslanecké sněmovny PČR Miroslava Němcová. Té předal při zahájení konference ředitel ÚJČ doc. Karel Oliva elektronickou knihu *Výbor ze starší české literatury*, která v reprezentativním výběru představuje dlouhou historii českého písemnictví a která se shodou okolností stala první elektronickou knihou vydanou nakladatelstvím Academia. K slavnostním aktům konference patřilo také předání čestné oborové medaile J. Dobrovského dr. Janu Balharovi z ÚJČ; této pocty se osmdesátiletému českému dialektologovi dostalo zejména za výrazný podíl na stěžejním kolektivním díle české lingvistiky – pětisvazkovém *Českém jazykovém atlasu*.

Téma „Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český“ otevřel Karel Oliva úvodním referátem nazvaným „Sto let minulých a sto let budoucích Ústavu pro jazyk český“. Vyznění aluze k biblickému výroku o letech hubených a tučných zůstalo otevřeno a předjalo jednání v konferenčních sekcích věnovaných jednotlivým oborům rozvíjeným v české lingvistice. To vedlo mnohé z účastníků konference k návratům do minulosti – minulosti češtiny, minulosti české jazykovědné bohemistiky i minulosti ÚJČ. Některé z těchto návratů „ke kořenům“ lingvistického výzkumu (nejen) v ÚJČ jsme zařadily do prvního oddílu této publikace, který se vyznačuje výrazným historickým zaměřením. Stranou přitom nemohly zůstat ani reminiscence spjaté s hlavními časopisy vydávanými v ústavu (*Slovo a slovesnost*, *Naše řeč*). Charakter historických ohlédnutí měly i jiné příspěvky, které na konferenci zazněly; ty ale vzhledem ke specifičnosti jejich oborového zaměření publikujeme v příslušných tematických oddílech sborníku věnovaných gramatice, lexikologii a lexikografii, stylistice, jazykové kultuře, onomastice, vývoji jazyka, dialektologii a etymologii. Řazení uvnitř oddílů pak vychází z tematické příbuznosti příspěvků, z různých dílčích témat nebo orientací činnosti uvnitř jednotlivých oborů (syntax – morfologie – tvoření slov; lexikologie – lexikografie; toponyma – antroponyma; nářeční atlasy – nářeční slovníky; apod.). Tady už nezůstalo jen u historie

a u „kořenů“: obsahová pestrost příspěvků v osmi „oborových“ oddílech dokumentuje, že díky zaměření konference na jazykovou synchronii a diachronii věnovali lingvisté a lingvistky rovnocennou pozornost jak pohledu do minulosti, tak vědeckým metodám a výzkumům nejsoučasnějším. Příspěvky ve svém úhrnu informují o tom, jak ÚJČ zpřístupňuje literární památky minulosti, jak je interpretuje, a zároveň o tom, jak je zachycován a analyzován současný jazyk, jímž mluvíme a píšeme, a jaké závěry o jazykové kultuře jsou z těchto rozborů vyvozovány. Výrazně jsou tu zastoupeny také texty, jež seznamují zájemce s využitím moderních technických nástrojů při vytváření korpusů a databází.

K metodologické rozmanitosti konference přispělo rovněž to, že posterové sekce se účastnila velká skupina mladých bohemistů, z nichž mnozí se snažili přistoupit ke klasickým lingvistickým otázkám inovativně a nabídnout své výsledky v podobě vynalézavě strukturovaných posterů. Řada z těchto prezentací byla v přepracované podobě též zařazena do našeho sborníku. Mezinárodní rozměr dodala konferenci hojná účast zahraničních bohemistů a slavistů, kteří přijeli ze Slovenska, Polska, Ruska, Estonska, Bulharska, Slovinska, Německa, Rakouska, Švýcarska, Itálie, Švédska, Finska či Velké Británie; jejich zásluhou je v této publikaci historický i současný vývoj češtiny (a bohemistiky v ÚJČ) zasazen do kontextu vývoje a současnosti jiných jazyků i jejich zkoumání.

Konference měla atmosféru slavnostní i vřelou zároveň. Tu se podaří vyvolat, prožít a ocenit jen při přátelských osobních setkáních. Děkujeme všem autorům za poskytnutí textů, které v takové atmosféře zazněly; děkujeme všem spolupracovníkům z ÚJČ, kteří se podíleli na přípravě konference i publikace; a děkujeme oběma recenzentům, kteří obětavě splnili svůj nelehký úkol. Budoucím čtenářům přejeme zajímavý zážitek při četbě textů, které si z naší publikace vyberou.

Na náročné ediční přípravě této publikace se s námi po celou dobu podílela kolegyně Světlá Čmejková, která stála i v čele organizačního výboru konference. Vydání knihy se bohužel nedožila; věříme, že všichni autoři i čtenáři tohoto svazku na ni vděčně vzpomínají spolu s námi.

*Za editorky
Jana Hoffmannová
a Jana Klímová*

1.
Ohlédnutí
za minulostí ÚJČ
(Návraty ke kořenům)

K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání

VĚRA DVOŘÁČKOVÁ

Cílem tohoto příspěvku je postihnout některé méně známé, či dokonce neznámé skutečnosti související s Kanceláří Slovníku jazyka českého, nalezené v dobových archivních pramenech.

Vlastní počátek existence Kanceláře Slovníku jazyka českého, který je v existující literatuře vždy časově kladen do května roku 1911, je možné na základě archivních dokumentů zpřesnit datem 14. května 1911, kdy byla část bývalého správcovského bytu Hlávkova paláce pronajata lexikografické a dialektologické komisi ČAVU, která tak pro projekt Slovníku jazyka českého (zpracovávaného již od roku 1905) získala vlastní místnost, resp. „kancelář“. Původní pravopis názvu nového pracoviště, tj. „kancelář Slovníku jazyka českého“, vycházel z povahy institucionalizace tohoto nového útvaru: zpočátku totiž představovala slovníková kancelář víceméně jen administrativní zázemí lexikografického projektu příslušné komise ČAVU a jako „kancelář“ byla nazývána skutečně pouze místnost v Hlávkově paláci, sloužící vedení přípravných prací na Slovníku jazyka českého. Proto se v pramenech uvádí nikoli „pracovník kanceláře“ či „udělení finanční subvence kanceláři“, nýbrž *pracovník Slovníku, udělení finanční subvence Slovníku* a tedy i *kancelář Slovníku*. Ačkoli je původní pravopis v dobových dokumentech užíván až do roku 1946, kdy Kancelář zanikla (resp. byla včleněna do nově zřízeného Ústavu pro jazyk český), z pohledu dějin správy lze hovořit o zásadní změně institucionálního charakteru KSJČ již v roce 1919, kdy byl do funkce uveden vůbec první ředitel Kanceláře, jímž se stal Václav Ertl (do té doby byla totiž obsazována pouze pozice předsedy dialektologické a lexikografické komise). Jmenování ředitele Kanceláře nicméně tehdy úzce souviselo s odůvodněným očekáváním, že brzy bude zřízen státní ústav pro jazyk československý, jehož základem se stane právě Kancelář Slovníku jazyka českého.

Zpočátku zaměstnával pozornost interních i externích pracovníků lexikografické a dialektologické komise a od roku 1911 Kanceláře Slovníku téměř výhradně sběr slovníkového materiálu, přičemž pevné zásady pro tuto činnost byly přijaty v březnu roku 1911, protože se zjistilo, že výpisky od jednotlivých excerptorů jsou značně nejednotné. *Pravidla pro výpisy s Ukázkami výpisných listků* sestavila lexikografická a dialektologická komise III. třídy České akademie a návrhy gramatických zkratk vypracoval František Trávníček.

Literatura, jež měla být excerpuována, byla povětšinou pořizována v antikvariátech a excerptorům byly takto získané knihy zasílány společně s jednotnými osmerkovými lístky jako výpůjčka. Čas od času se Kanceláři naskytla možnost získat výhodně některé knihy i jiným než antikvárním způsobem. Za velmi příznivé ceny nabídklo Kanceláři knihy k odprodeji například Národopisné museum československé. Česká matice technická lexikografické komisi nějaké slovníky dokonce darovala a kuratorium Náprstkova muzea půjčovalo komisi

pro excerptory některé knihy, které nebylo možno v dané době koupit. V roce 1916 dovolil ředitel pražské městské knihovny Antonín Sova půjčovat Kanceláři i knihy, které se jinak veřejnosti nepůjčovaly, a v téže roce také strahovský knihovník Cyril Straka souhlasil s půjčováním jejich knih osobám pověřeným k tomu Kanceláři.

Původní koncepce slovníku počítala s vytvořením tezauru, nicméně v roce 1913 došlo k jejímu přehodnocení: budoucí slovník měl zahrnovat všechna slova užívaná od poslední čtvrtiny osmnáctého století v literatuře básnické, vědecké a v písemnostech jednacích. Další závažná koncepční změna byla uskutečněna na konci dvacátých let, když bylo rozhodnuto vytvořit synchronní tzv. slovník příruční o rozsahu pěti až šesti tisíc stran, zachycující jazyk posledních přibližně 50–60 let. Vzhledem k tomu byl nakonec využit jen materiál přibližně z let 1870–1934 (z dřívějšího období pak pouze díla klasická, obecně známá a stále čtená).

První světová válka zasáhla negativně i činnost Kanceláře Slovníku jazyka českého, a to jak personálně (interní i externí pracovníci byli povolováni do armády), tak finančně, když byly subvence určené Slovníku jazyka českého kráceny či zcela pozastavovány. Problém nastal i s vrácením knih půjčených excerptorům, kteří válku nepřežili.

K poněkud úsměvnějším, i když ne úplně příjemným starostem za první světové války patřila záležitost kolem jistého pana Sylvy Jiřího Karlíka, který v roce 1916 požádal Českou akademii o vrácení svých dřívějších dopisů a zohlednění svých rad a připomínek ohledně Slovníku jazyka českého. Byla mu zaslána odpověď, že jeho dopisy z roku 1910 Kancelář nemá, pozdější si může přijít opsat. Podle usnesení III. třídy Akademie byly s díky odmítnuty veškeré jeho další zásilky, rady a pokyny. „Pan Karlík nepřišel (opsat si své dopisy, pozn. aut.), ale za to poslal Kanceláři nový dopis, kde jí vyčítal jazykové nesprávnosti v denní zprávě Národních listů o Slovníku. Bylo mu s důrazem vysvětleno, že zpráva ta z Kanceláře nepochází a že všechny jeho výtky a návrhy byly zbytečné. Poněvadž pan Karlík dal o sobě uveřejnit, že slovník se chystá podle jeho návrhů, poslal dr. Výdra krátký článek na vysvětlenou redakci Zlaté Prahy.“ Určité potíže s externími excerptory trvaly i po skončení první světové války. V roce 1920 na prosincové schůzi lexikografické a dialektologické komise zaznělo: „Spolupracovníků externích má kancelář t. č. 96, v čísle tom jsou však zahrnuti i excerptoři, kteří nedávají známky života, ač je kancelář opět a opět upomíná, volíc formu stále důraznější. Jejich neoblomnost je pro kancelář tím mrzutější, že knihy jim do práce – namnoze velmi dávno – dané jsou majetkem různých knihoven pražských, které zaspávají kancelář urgencemi a hrozí odnětím práva vypůjčeního. Poněvadž ani hrozba právním vymáháním u těchto dlužníků neoblomila jejich necitelnost k upomínkám, prosí kancelář o radu, jakým způsobem by mělo být na ně dokročeno.“ Liknaví excerptoři byli následně upomínáni právním zástupcem České akademie, ovšem nakonec neúčinnější se ukázala metoda osobní návštěvy těchto spolupracovníků některým členem Kanceláře.

Snahy o schválení a uskutečnění transformace Kanceláře na státní jazykovědný ústav a o přechod tohoto pracoviště pod plnou státní správu začaly bezprostředně po skončení první světové války nabírat na síle. Josef Zubatý již ve své instalační rektorské řeči dne 3. prosince 1919 oznamoval, že snad neprozrazuje úředního tajemství, jestliže poví, že se už kladou základy jazykového ústavu státního. Již v červnu 1919 byl totiž poradním sborem filologickým při ministerstvu školství a národní osvěty schválen návrh na zřízení státního ústavu pro jazyk československý, který měl sestávat ze tří oddělení: prakticky jazykového, lexikografického a dialektologického.

Kancelář dokonce vypracovala podle dosavadního stavu nákladů pro rok 1922 čtyři podrobné varianty rozpočtu zamýšleného jazykového ústavu, avšak ministerstvo na žádost

zareagovalo návrhem, že Kancelář Slovníku jazyka českého při České akademii existenčně zajistí, nikoli však jako státní instituci, čímž odmítlo i nejlacinější z předložených rozpočtových variant.

Na přelomu let 1928 a 1929 se o návrhu statutu státního ústavu pro jazyk československý jednalo znovu, a to na půdě České akademie věd a umění i Ministerstva školství a národní osvěty. III. třída ČAVU sice shledala návrh statutu z počátku dvacátých let za stále vyhovující, ne už tak tehdy vyčíslenou finanční náročnost běžného chodu takové instituce. Deklarovaná nutnost výrazného navýšení ročního rozpočtu budoucího ústavu společně s aktuální celosvětovou hospodářskou krizí způsobila, že i návrh z konce dvacátých let zůstal opět pouze v rovině teoretické.

V roce 1932 byly po letech přípravných prací započaty vlastní lexikografické práce. Interními redaktory *Slovníku* byli jmenováni Kvido Hodura a Alois Ziskal a do hlavní redakce pak Emil Smetánka, Oldřich Hujer a Miloš Weingart. V roce 1933 bylo pro chystaný slovník zpracováno pět vzorových hesel: *cesta, po, sám, případný, vyvolati*. Tato hesla byla pořízena z veškerého nasbíraného materiálu, tj. i z excerpt pocházejících z děl starších roku 1870.

U příležitosti stého výročí započetí vydávání Jungmannova překladového slovníku začal ve Státním nakladatelství v roce 1935 vycházet *Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)*, jehož zpracovatelé měli k dispozici přibližně pět milionů a pět set tisíc excerptních lístečků. Excerptní práce přitom pokračovaly i v průběhu publikování slovníku, čímž vznikala tzv. dodatková kartotéka.

Jak už bylo řečeno, Kancelář Slovníku jazyka českého sídlila od května roku 1911 v Hlávkově paláci, ovšem již o tři roky později odeslala lexikografická a dialektologická komise III. třídě Akademie žádost o další vhodnou místnost pro Kancelář Slovníku, neboť počet knih a excerpt stále narůstal a dosavadní prostory v Hlávkově paláci již přestávaly kapacitně vyhovovat. Zejména v důsledku válečných událostí nebyla III. třída schopna tento požadavek kladně vyřídit, a tak se v roce 1916 dotázal František Pastrnek paní Sahulové, manželky správce Hlávkovy paláce, která obývala sousední pokoje, zda by mohla odstoupit Kanceláři jednu ze svých místností.

Paní Sahulová nabídla k nájmu pokoj sousedící s Kanceláři za 100 K čtvrtletně s tím, že svůj nábytek postaví do předsíně. Komise by tedy platila za oba pokoje 850 K ročně. Miloš Weingart k tomu podotkl, že „.... nabídka je přemrštěně drahá; nebylo sice lze zjistiti ceny bytu pí Sahulové, ale jiný uvolněný byt v Hlávkově paláci o dvou pokojích s příslušenstvím stojí K 960, tedy o málo více, než žádá pí Sahulová, ač prostory (sic!) obsahuje téměř dvakrát tolik! Kromě toho je nyní v kanceláři na závadu nevhodné umístění, nečistota v předsíni, ustavičný hluk v sousední pěvecké škole a nedbalé uklízení pí Sahulové, která si vyžádala za posluhu měsíční odměny 20 K, ale práce své nevykonává náležitě. V uvážení těchto okolností komise rozhodla se vypověděti 1. května pí Sahulové a přestěhovati kancelář o prázdninách 1916. Zatím budíž vyhlédnut nový byt.“

Další žádost o novou kancelář pro Kancelář Slovníku směřovala k městské pražské radě, která komisi nabídla třípokojový byt v Haštalské ulici č. 23 za 794 K ročně. Zdejší prostory však nebyly pro uložení velkého množství knih a excerpt příliš vyhovující, takže již po několika dnech se Kancelář přestěhovala znovu, a to do Bílkovy ulice č. 18, kam byla rovněž umístěna redakce nového časopisu *Naše řeč*.

Na přelomu dvacátých a třicátých let narostlo množství uložených excerptních lístků do takové míry, že bylo zapotřebí pomýšlet na další přesun Kanceláře. Zatímco dovolené zatížení na metr čtvereční v domě v Bílkově ulici bylo 400 kg, jeden regál excerptních lístků zabírající

plochu právě jednoho čtverečního metru vážil 1200 kg a další plné skříně kolem 500 kg. V roce 1931 získala Kancelář po letech hledání vhodného místa prostory v Letenské ulici č. 5 (naproti dnešnímu sídlu ÚJČ) v domě továrníka Arthura Fuchse, kde měla k dispozici již osm pracoven. Zdejší stropy podepřené klenbami přitom vylučovaly přetížení slovníkovými regály.

V červnu a červenci 1941 se Kancelář opětovně stěhovala, tentokrát do bývalé Svatováclavské záložny v Karlově ulici č. 26, a v roce 1944 byl z důvodu nebezpečí leteckých útoků na Prahu přestěhován celý lexikální archiv do Mníšku pod Brdy, do jedné z budov mnišekého statku (č. p. 190), patřící paní Alžbětě Hukalové, za činži 400 K ročně.

Do pražské kanceláře pak byly přiváženy jen ty části kartoték, kterých bylo pro zpracovávání aktuální části rukopisu zapotřebí.

Za druhé světové války došlo poprvé od vzniku pracoviště k jeho stratifikaci na oddělení. V roce 1940 bylo zřízeno: 1) oddělení redakční, 2) oddělení písařů na stroji a kancelářských prací, 3) oddělení k rovnání abeced, 4) oddělení terminologické.

Vedle Václava Ertla, jehož návrh na organizaci a činnost budoucího bohemistického ústavu pocházel z let dvacátých, představil svou koncepci ÚJČ také Vladimír Šmilauer, člen Kruhu přátel českého jazyka, a to v roce 1945. Jeho představa spočívala ve zřízení ÚJČ coby instituce výhradně pracovní s celonárodním, resp. celostátním dopadem, ale bez jakýchkoli legislativních pravomocí. Šmilauerův návrh byl příčinou (případně jednou z příčin) toho, proč již v roce 1945 věnovala československá vláda budoucímu ÚJČ a právě Kruhu přátel českého jazyka společnou jednorázovou dotaci milion korun v domnění, že právě Kruh přátel českého jazyka bude tou organizací, na jejímž základě bude ÚJČ vybudován.

Ústav pro jazyk český byl nakonec založen v rámci ČAVU 6. února 1946, čímž došlo k naplnění mnohaleté snahy o vytvoření pracoviště, jehož činnost by obnášela všestranný vědecký výzkum současného spisovného jazyka ve všech jeho rovinách, stejně tak i rozvíjení a propracovávání jazykovědné teorie a metodologie v součinnosti s vývojem ve světové lingvistice. Kancelář Slovníku jazyka českého byla do nového pracoviště začleněna jako jeho lexikografické oddělení, jemuž je tudíž letošní 100. výročí nejvlastnější.

Prameny

Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 28, sign. 11.4, Protokol č. 108 ze zasedání III. třídy České Akademie z 29. 3. 1911.

Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 12. 3. 1916.

Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 27. 3. 1916.

Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 21. 12. 1920.

Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, inv. č. 6, karton 1, Jednání o založení „Ústavu pro jazyk československý“.

Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, inv. č. 6, karton 1, Žádost III. třídy ČAVU ministerstvu školství a národní osvěty o vyplacení 50.000 K, 1921.

Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, karton č. 6, inv. č. 131, Stěhování Slovníku jazyka českého, 1930.

Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, karton č. 6, inv. č. 136, Přestěhování sbírek (excerpčního materiálu) z Prahy do Mníšku, 1944.

On the beginnings of the institutionalization of Czech linguistic research

This year, Ústav pro jazyk český AV ČR (the Institute of the Czech Language) is celebrating the 100th anniversary of the foundation of its direct predecessor, Kancelář Slovníku jazyka českého (the Czech Dictionary Office) which provided the administrative background for an ambitious lexicographic project launched already in 1905 by the committee for lexicography and dialectology of the Czech Academy of Emperor Franz Joseph for sciences, literature and art, to become Česká Akademie Věd a Umění (the Czech Academy for Sciences and Art) in 1918. Although much was done between the wars to establish a state-funded language institute, i.e. an institution which would unify the research on language and systematically work with the national language, for financial reasons the Institute of the Czech Language was established only in 1946. This article aims to present some of the lesser known – or even unknown – facts related to the Czech Dictionary Office based on archival resources.

*Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
dvorackova@ujc.cas.cz*

**Kancelář Slovníku jazyka českého a Naše řeč:
osobnosti, souvislosti**

LUDMILA UHLÍŘOVÁ

*Sta myslivých hlav a pilných rukou sdružuje se v společném úsilí,
aby rodný jazyk, jímž člověk teprve se stává korunou tvorstva,
uchován byl v pravé, původní bytosti své, ryzí, bohatý, svůj.
Naše řeč, 1, 1917, redakční úvodník*

1. Při letošní jubilejní příležitosti se opět sdružují *myslivé hlavy a pilné ruce*, aby podaly svědectví o češtině z pohledu synchronního i diachronního a aby obrátily pohled ke kořenům dnešního Ústavu pro jazyk český. Snaží se o to také tento příspěvek. Vrací se do let 1911–1946, která ohraničují existenci Kanceláře Slovníku jazyka českého a její přeměnu v Ústav pro jazyk český,¹ a toto téma pojednává z hlediska časopisu *Naše řeč* (NŘ). Právě NŘ je totiž – vedle akademického archivu Kanceláře – nejdůležitějším informačním zdrojem pro poznání daného historického období. NŘ byla „jakýmsi oficiálním časopisem redakční rady kanceláře“ (Hodura, 1959, s. 8) a pravidelným zpravodajem o postupu prací na *Slovníku* i o jeho výsledcích. Z NŘ se dozvídáme podstatné údaje o chronologii života Kanceláře a NŘ (2.1), o osobnostech meziválečné české jazykovědy a jejich rolích tvůrců, organizátorů, autorů a redaktorů *Slovníku* (2.2), o tom, jaká byla jejich filozofie jazyka, a o tom, co NŘ přinesla pro poznání dobového úzu a spisovné normy (2.3). Historiografického materiálu je mnohem víc, než je možno prezentovat v jediném příspěvku; půjde jen o skromný výběr z něj.

2.1 Chronologie založení a činnosti Kanceláře a vzniku NŘ je čtenářům časopisu dobře známa (psalo se o tom v NŘ mnohokrát), proto se omezíme na nejzákladnější data:

1905 Profesor slavistiky F. Pastrnek přednesl na plénu III. (filologické) třídy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění návrh na zahájení přípravných prací na vydání tezauru českého jazyka. Pastrnek pak stál v čele lexikografické a dialektologické komise, která byla zřízena „k vědeckému řízení přípravných prací“.

1911 Oficiálně byla uvedena v činnost kancelář *Slovníku*, která plnila úkoly praktické: byla určena k „praktickému shromažďování a zkoušení materiálu slovníkového“ a jako taková byla tedy pouze nižší organizační složkou filologické třídy České akademie; její vnitřní činnost řídil sekretář.² Teprve v r. 1919 byla zřízena funkce ředitele kanceláře. Mohli bychom snad říci, že tímto aktem se kancelář institucionalizovala i jako vědecká instituce a stala se fakticky Kanceláří.³

¹ Příspěvek navazuje na článek L. Uhlířové (2011).

² Prvním sekretářem byl F. Trávníček (tehdy ještě student), po jeho narukování na ruskou frontu v r. 1915 pak (po kratší prodlevě) Pastrnkův žák a asistent M. Weingart.

³ Prvním ředitelem byl ustanoven V. Ertl (do r. 1929), po něm nastoupil K. Hodura (do r. 1939) a toho zase vystřídal A. Ziskal, který se pak stal prvním ředitelem Ústavu pro jazyk český (byl jím v letech 1946–1948).

1917 V prvních dvou číslech prvního ročníku *NŘ* byla otištěna zásadní programová stat' M. Weingarta *Slovník jazyka českého*, v níž byl představen záměr připravit *Slovník* a podána zpráva o průběhu prací za první léta jeho přípravy (Weingart, 1917).⁴

1918 Ministerstvu školství a národní osvěty byl podán návrh na vytvoření „státního ústavu pro jazyk československý“. Návrh podala redakce *NŘ* (Ertl, 1922), což svědčí o velké vědecké i společenské autoritě časopisu i osobností, které tehdy v čele *NŘ* stály.

1935–42 *NŘ* přinášela pravidelné *Poznámky k Příručnímu slovníku jazyka českého* (začal vycházet 1935); v nich byly sledovány nejdůležitější novinky, které *Příruční slovník* vnesl do spisovné normy.

1946 Kancelář se transformovala v dnešní akademický ústav. Za datum založení ústavu se podle archivních zápisů považuje 6. únor 1946 (Dvořáčková, 2011, 2012).

Kalendářní data by zůstala suchým výčtem, pokud bychom se nezminili o dobovém společenském a vědním ovzduší. V různých evropských zemích byly již od poloviny 19. století organizovány velkorysé lexikografické projekty, které posloužily českým vědcům jako inspirace a vzor.⁵ Záměr vytvořit *Slovník jazyka českého* tehdy plně zapadal do mezinárodního kontextu. Nejcharakterističtějším rysem domácího klimatu byl velký zájem o projekt *Slovníku* a široká spolupráce veřejnosti při budování listkového archivu. V *NŘ* byly v letech 1927–1944 pravidelně zveřejňovány statistické přehledy o tom, jak narůstal počet excerpt, která díla byla excerpována a „doexcerpována“ a jak se na práci jmenovitě podíleli jednotliví excerptoři (většinou středoškolské profesoři a učitelé). Čtenáři *NŘ* měli tak možnost průběžně sledovat postup přípravy *Slovníku* a práci excerptorů se dostávalo vítané a zasloužené publicity (vedle honoráře: 3–5 haléřů za excerptum).

První polovinu 20. století můžeme právem charakterizovat jako dobu velmi čilé aktivity početného a výkonného pracovního týmu na prvním kolektivním a největším českém akademickém projektu za teoretického i praktického vedení vynikajících a všestranných osobností.

2.2 Jednou z vůdčích osobností byl po celá léta dvacátá V. Ertl, ředitel Kanceláře, organizátor prací na *Slovníku* a současně šéfredaktor *NŘ* a přímý pokračovatel Gebauerův.⁶ Ertl byl syntaktik, morfolog, lexikograf, sémantik i etymolog. Jako autor myšlenky, že kánon spisovné češtiny „se odvozuje v každém národě z děl dobrých autorů“ (Ertl, 1927), sám byl „dobrým autorem“. V každém ročníku *NŘ* dvacátých let najdeme několik jeho statí. Vybíral si témata do té doby málo probádaná, na něž se dobové názory různily. Do jazykovědné bohemistiky vnesl velmi mnoho nových poznatků, k nimž stojí za to se vracet dodnes. Vedle článků psal posudky a zprávy, drobnosti a odpovědi na dotazy. Zdaleka ne všechno, co do *NŘ* napsal, nese také jeho podpis. Některé články psal pod pseudonymem, méně rozsáhlé příspěvky podepisoval iniciálou, jiné nepodepisoval a jen z povahy výkladu můžeme soudit na jeho autorství (což potvrzuje i svědectví jeho současníků).

Z všestranných výkladů vyberme jako příklad jeho systematickou analýzu českého slovosledu (Ertl, 1917). Dodnes běžně opakovanou formulaci, že pořádek slov „se jeví volným,

⁴ Méně je známo, že Weingartova stat' vyšla tiskem v předběžném znění jako samostatný sešit již dříve, a to ve znění přednášky stejně nazvané a proslovené na schůzi českých filologů 15. ledna 1916.

⁵ Např. Weingart (1917, s. 11) píše, že metoda přípravných prací „ustanovená jest podle zařízení Thesauru mnichovského a podle postupu akademie švédské“; v *NŘ* najdeme rovněž zmínky o několika zahraničních studijních cestách českých jazykovědců. Např. J. Zubatý podnikl cestu do Krakova a později do Mnichova.

⁶ Ertlův vědecký přínos k českému mluvnictví vystihl v *NŘ* Zubatý (1929, s. 51), když o něm napsal: „Svou Mluvnici českou nazval mluvnicí Gebauerovou–Ertlovou. [...] v Mluvnici Ertlové je tolik práce samostatné, že ji bez rozpaků mohl označiti jen jménem svým.“

nikoli však libovolným“, dokumentoval Ertl rozbořem slovosledu F. Palackého. To, co nazval „obecným zákonem slovosledným“, nepozbylo platnosti, přestože terminologie, již Ertl užíval, je už z větši části (nikoli však beze zbytku) opuštěna. Ertl ho formuloval jako „snahu o pořádek psychologicky přirozený, tj. o pořádek shodný s pořádkem představ nebo představových skupin v myšlenku se pojících“ neboli pořádek směřující od „východiště myšlenky“ (= psychologického podmětu) k „jádro myšlenky“ (= psychologickému přísudku); zdůraznil, že psychologický podmět a psychologický přísudek bývá odlišný od mluvnického podmětu a mluvnického přísudku – u Palackého zaznamenal Ertl takovou odlišnost asi v 70 % vět. Za podstatné považoval, že při rozboru slovosledu je třeba pohlížet na „věty jednotlivé nikoli jako celky, v sobě uzavřené, nýbrž jako články stále pokračujícího řetězu myšlenkového“.⁷ Výklad slovosledných činitelů u Ertla je všestranný a přirozeně z něj čerpali další autoři (přes známé Mathesiovo opakovaně vyslovené odmítnutí Ertlova pojetí⁸). Ertl se dále věnoval např. konkurenci nominativu a instrumentálu v pozici doplňku, konkurenci adjektivního atributu se substantivním (v genitivu nebo v předložkovém pádě), vkladnému *-e-* (*Alše*, či *Aleše*), postavení příklonek a mnoha dalším tématům. Ostře se ohradil proti nepřechylování ženských příjmení. Publikoval články o jednotlivých lexikálních jednotkách, zejména o slovesných významech a vazbách (*podlehnout / podléhati, postrádat, vyznati se v čem, držeti, míti čas...*), o substantivech (*obnos, kočí, vyhlídka, výhled...*), o adjektivech (např. o měrovém významu adjektiv jako *děsný, strašný, slušný, hrozný, pěkný* a dalších, který vznikl „otřením významu“) aj. V některých jednotlivostech nedal vývoj slovní zásoby Ertlovi za pravdu (odmítal např. slovo *obhajoba*), ale to nikterak nezmenšuje úlohu této výrazné osobnosti české vědy a kultury; F. Daneš (1975) u příležitosti stého výročí jeho narození psal o jeho úloze „*magni parentis* moderní české lingvistiky“.

Spolu s Ertlem byl prominentní osobností české jazykovědy dvacátých let zakladatel *NŘ* J. Zubatý, indoeuropeista, indolog a bohemista, v letech dvacátých předseda lexikografické komise České akademie, člověk širokého vědeckého a kulturního založení.⁹ Právě bohemistické práce tvořily větší část jeho neobyčejně bohaté filologické činnosti. Svou autoritou vědeckou i lidskou všestranně působil – podobně jako Ertl – při práci na *Slovníku* a po celá léta dvacátá byl tím, kdo svou pravidelnou, velmi intenzivní autorskou i redakční účastí vtiskoval časopisu charakteristickou tvář. Stejně jako Ertl i Zubatý věnoval pozornost například významové analýze sloves (zejména sloves předponových), syntaktickým konstrukcím a frazeologismům a stejně jako Ertl napsal veliký počet drobnějších příspěvků, které byly často otiskovány jen s iniciálou „Z“ nebo bez podpisu (tak se zdůraznilo, že vyjadřovaly názor redakce). Snad ze všech autorů, kteří publikovali v *NŘ* v dvacátých letech, právě Zubatý věnoval nejvíce pozornosti analýze zájmen (*ten, jenž, který, kdo, co, sám*), výrazům s referenčním a konektivním významem (*jeden, jednou, jistý, člověk, konečně, posléze, podruhé/zadruhé, namístě, na místo, místo*), frazémům se zájmeny (*mám čas/mám kdy, mám co dělat, jsem s to,*

⁷ V hierarchii dalších slovosledných činitelů počítal s důrazem jako s činitelem, který vede k inverzi pořádku „psychologicky přirozeného“, s činitelem syntaktickým („člen určovací a člen určovaný mají snahu zůstatí spolu i ve větě“, protože „trvají v myslí mluvčího v těsné spojitosti“), s analogií („v syntakticky podobně ustrojených větách“), s významem slov, s rozvitostí výrazu (jako se „zjevem průvodním“), se stylem (např. s paralelností ve větné stavbě), s ustáleností a zmechanizováním (např. u přechodníků).

⁸ Mathesius považoval Ertlův výklad o slovosledu za jednu z nejslabších částí jeho mluvnice, jeho základní pojetí a soustavné rozvržení za pochybené a nesprávné (viz např. Mathesius, 1947).

⁹ Je známo, že J. Zubatý byl tvůrčí osobností také v oblasti hudby (sám komponoval; byl např. prvním životopiscem A. Dvořáka; doprovázel Dvořáka na jeho třetí cestě do Londýna). V souvislosti s *NŘ* (1931) stojí za zmínku přetištění ukázek Janáčkových originálních záznamů intonačního průběhu některých Zubatého slov a částí vět, které si Janáček zaznamenával při přednáškách Zubatého o indoevropské větě v Brně v r. 1925.

co nejvíce, dost na tom) a rovněž složeným číslovkám (typ *dvacet jeden dělník, jednadvacet dělníků*). Vyjádřil se i k českému pravopisu. Podobně jako Ertl ani Zubatý se v některých dílčích rozbořech nevyhnul „mírnému purismu“ (M. Jelínek, 2004, 2007), např. ve výkladech o některých polysémních slovesech (odmítal např. sloveso *patřit* ve významu „vlastnit“ ve spojeních jako *patří mi dva domy*, či slovesa s první částí *spolu-*, např. *spoluzakládat*), ale následný jazykový vývoj pak jeho puristické názory přirozeně zkorigoval.

Spolu s Ertlem a Zubatým tvořili čtyřčlennou redakční radu *NŘ* v dvacátých letech literární vědec J. Vlček (do *NŘ* psal o Blahoslavově *Mluvnici české*) a E. Smetánka, významná osobnost jazykovědné bohemistiky, žák a nástupce Gebauerův na FF UK a tvůrce nové odborné terminologie, např. vojenské,¹⁰ lékařské, poštovní, sportovní a právní. Také on jako redaktor i autor významně ovlivňoval podobu *NŘ*.¹¹

Nyní k autorům prvního desetiletí *NŘ*. Už od prvních ročníků se v *NŘ* postupně objevují – vedle již jmenovaných osobností – další zvučná jména české jazykovědy. Hned od r. 1917 psal do *NŘ* V. Flajšhans, od r. 1918 A. Frinta a B. Havránek, od r. 1919 F. Trávníček; v r. 1920 poprvé publikovali v *NŘ* V. Mathesius a A. Ziskal; v r. 1922 přibyl k pravidelným autorům J. Janko, o rok později A. Profous. První články od F. Oberpfalcera, od J. Hallera a od K. Hodury vyšly v *NŘ* v r. 1925, od r. 1927 rozšířil jejich řady V. Machek, počátkem třicátých let pak v r. 1931 J. M. Kořínek, od r. 1932 zejména A. Opravil a J. V. Bečka a od roku 1933 V. Šmilauer a S. Petřík (výčet jmen není vyčerpávající). V třicátých letech se podíl jednotlivých autorů přirozeně proměňoval spolu s generačním nástupnictvím. Na místa zakladatelské generace dvacátých let přicházeli jejich pokračovatelé a od ročníku patnáctého (1931) se změnila redakční rada *NŘ*; od tohoto ročníku ji tvořili J. Haller, O. Hujer, V. Machek a E. Smetánka.

V *Příručním slovníku* (v předmluvě) jsou mezi autory hesel prvního svazku jmenováni mj. K. Hodura, A. Ziskal, J. Haller, J. M. Kořínek a F. Oberpfalcer a mezi nejvýznamnějšími poradci V. Šmilauer. Hlavními redaktory prvního, druhého a třetího svazku byli profesori UK O. Hujer, E. Smetánka a M. Weingart, od čtvrtého svazku pak O. Hujer, B. Havránek a V. Šmilauer, od šestého svazku také A. Ziskal.

Z uvedeného výčtu jmen je vidět, jak výrazné bylo personální propojení mezi kmenovými autory *NŘ* a redakčním kruhem *NŘ* (s určitou redakční linií) na straně jedné a vedením Kanceláře (od r. 1931 K. Hodura), autory hesel v *Příručním slovníku* a tehdejšími (a pozdějšími) hlavními redaktory *Příručního slovníku* na straně druhé. Opět můžeme tedy konstatovat, že první polovina 20. století byla dobou maximálního soustředění vědeckých sil s cílem shromažďovat a lexikograficky zpracovávat jazykový materiál pro velký výkladový slovník.

V předválečných ročnících *NŘ* bylo velmi mnoho článků i příspěvků ostatních (kratších) žánrů věnováno právě slovní zásobě, ať už šlo o důkladné významové analýzy slov a slovních spojení, o výklady zaměřené na původ slov a rovněž na slovo tvorbu (odvozování i skládání). Po léta byla vedena pravidelná rubrika *Výklady slov* (pravidelným autorem byl V. Šmilauer, později V. Machek). Publikované rozborů slovní zásoby přinesly velké množství poznatků o mnoha jazykových jevech, které do té doby nebyly vůbec zaznamenány, natož analyzovány, a které se uplatnily při zpracování příslušných hesel v *Příručním slovníku*. Přesvědčíme

¹⁰ Prakticky celou válku prožil jako důstojník na jižní frontě (v Dalmácii); po válce působil mj. jako vládní poradce pro vojenské názvosloví.

¹¹ Do *NŘ* napsal studii o sémantice a frazeologii předločky *skrz*, posudky odborných lékařských spisů a byl autorem tehdy nepodepsaných drobných žánrů.

se o tom, zalistujeme-li kterýmkoli předválečným ročníkem časopisu. V tom byla *NŘ* nezastupitelná, její přínos obrovský a trvalý a do dnešních dnů aktuální.¹²

2.3 Hlavní zásady jazykové správnosti, s jejichž dobovým slovním vyjádřením se opakovaně setkáváme v příspěvcích v předválečných ročnících *NŘ*, by snad bylo možno – byť velmi zhruba – shrnout do tří hlavních okruhů:

(a) Důraz na „souvislost s jazykem starým“. Ta byla proklamována slovy jako „návrat k přirozenosti, k nezkaleným pramenům původním“, k „ryzí češtině“, k „dědictví řeči mateřské“, za dobu „největší čistoty jazykové“ byla pokládána doba Tomáše ze Štítného. Při „úctě k tradici“ nebyl však opomíjen ani zřetel k přirozenému jazykovému vývoji, k tomu, že slova zanikají a jsou nahrazována slovy jinými.

(b) Zřetel k jazykovému systému, metaforicky a vágně pojmenovávanému v termínech jako „duch jazyka“, „ústroj řeči naší“ či „zákony tvořivosti“, psalo se o tom, že jazyk je „zocelený pevnou stavbou mluvnickou“.

(c) Zřetel k jazyku jako hodnotovému systému. Šlo jak o současný „úzus poučených osob“, o „jazyk dobrých spisovatelů“, tak o „úctu k řeči lidové“, o „pozorování řeči lidové“, o „běžnou mluvu živou“, o „zúrodnění“ jazyka „živým a zdravým jazykem lidovým“, o „ryzí mluvu prostonárodní“ (viz též Nebeská, 2012; Hausenblas, 2012).

Názory autorů *NŘ* však nebyly nikdy v předválečném období jednotné. Diskuse a polemiky se přenášely z čísla do čísla, někdy z jednoho ročníku do ročníků dalších a opoziční názory bývaly formulovány velmi vyhraněně.¹³ Za moudré – a v jistém smyslu sjednocující – bychom proto měli považovat to, co Ertl ve svém konceptu jazykové správnosti zdůraznil jako podstatné a co platí dodnes. Ať už totiž budeme mluvit „postaru“ o jazykové správnosti anebo o jazykové vytříbenosti či kultivovanosti, nebo se budeme vyjadřovat o spisovné normě v jiných termínech,¹⁴ shodneme se na tom, že zásady spisovné normy musí být „založeny na celé šíři a hloubce vědeckého poznání“ (Ertl, 1922, s. 106).¹⁵ Připomínáme-li si dnes kořeny Ústavu, sluší se připomenout právě tuto Ertlovu ideu.

3. Z časopisu *NŘ*, z „listů pro vzdělávání a třibení jazyka českého“, se v průběhu následujících desetiletí stal vědecký časopis splňující striktní mezinárodní kritéria publikační platfor-
my s důrazem na teoretické a metodologické aspekty popisu češtiny. Děje se tak s plným respektem k tomu, co Ertl dal do vínku budoucímu Ústavu, když v *NŘ* (1922, s. 97) napsal, že „vědecká metoda pracovní je velmi cenný majetek, který je třeba chrániti, udržovati, rozmnožovati a zdokonalovati“. V tomto úsilí chceme dnes popřát Ústavu pro jazyk český, i jeho *NŘ*, vědecké úspěchy i v budoucnu.

¹² Mnohá témata příspěvků z let 1917 a 1918 se dodnes vracejí, ať už v nejnovějších ročnících *NŘ*, nebo jako časté dotazy v jazykové poradně, např. varianty *ředitel* – *řiditel*, skloňování a pravopis jmen typu *Vinca*, 2. p. *Vinci*, kolísání v tvarech *l*-ového přičestí sloves druhé slovesné třídy (*přikývnul*, *nadzvednul*, *pronajmul*), koncovka 1. os. sg. přezentu u sloves 3. slovesné třídy (*píji* – *piju*, *kupuji* – *kupuju*), dvě předložky v kontaktní pozici patřící k různým slovům ve větě či konkurence předložek *v* a *na*.

¹³ V popředí pozornosti byl ve dvacátých letech mírnější, ve třicátých letech výraznější postoj ke germanismům a k autorům brusů (z poslední třetiny 19. století a počátku 20. století), spojený s určitou menší či zřetelnější mírou purismu (Jelínek, 2004, 2007).

¹⁴ Nabízí je např. *Encyklopedický slovník češtiny* (2002) v hesle *správnost jazyková*.

¹⁵ Pravdu měl ovšem M. Weingart (1934, s. 25–28) v tom, že *NŘ* „nevypracovala soustavných thesů pro jazykovou kulturu“. Ty vypracoval Pražský lingvistický kroužek, který pojmu jazykové správnosti nadřadil pojem jazykové vytříbenosti/kultivovanosti a tím položil nové základy teorii jazykové kultury.

Literatura

- DANEŠ, F. (1975): Sto let od narození Václava Ertla. *Naše řeč*, 58, s. 249–255.
- DVOŘÁČKOVÁ, V. (2011): Proměny organizační struktury Ústavu pro jazyk český (1946–1989). *Práce z dějin Akademie věd*, 3, s. 37–52.
- DVOŘÁČKOVÁ, V. (2012): K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání. [V tomto svazku, s. 15–19.]
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- ERTL, V. (1917): O postavení podmětu po členech úvodních. *Naše řeč*, 1, s. 33–38, 75–79, 109–114, 136–141, 172–177, 200–210.
- ERTL, V. (1922): Ústav pro jazyk československý. *Naše řeč*, 6, s. 97–112.
- HAUSENBLAS, O. (2012): Spisovnost je kultivovanost je myšlení. [V tomto svazku, s. 795–799.]
- HODURA, K. (1959): Z dějin akademického slovníku jazyka českého. *Naše řeč*, 42, s. 6–14.
- JELÍNEK, M. (2004): Jan Gebauer a česká jazyková kultura. In: P. Karlík – J. Pleskalová (eds.), *Život s morfémy*. Brno: Masarykova univerzita, s. 161–171.
- JELÍNEK, M. (2007): Purismus. In: Pleskalová a kol., *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.
- MATHESIUŠ, V. (1947): Základní funkce českého pořádku slov. In: *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha: Melantrich, s. 327–352.
- NEBESKÁ, I. (2012): O kultivovaném vyjadřování. [V tomto svazku, s. 801–805.]
- UHLÍŘOVÁ, L. (2011): Reflexe činnosti Kanceláře Slovníku jazyka českého v časopise *Naše řeč*. *Naše řeč*, 95, s. 1–14.
- WEINGART, M. (1917): Slovník jazyka českého. *Naše řeč*, 1, s. 8–11 a 44–46.
- WEINGART, M. (1934): *Český jazyk v přítomnosti. Úvahy a podněty z jazykové terapie a kultury*. Praha: Nákladem Československé grafické Unie.
- ZUBATÝ, J. (1929): Václav Ertl. *Naše řeč*, 13, s. 49–51.

Kancelář Slovníku jazyka českého and *Naše řeč*: personalities and contexts

The journal *Naše řeč* (Our Speech) was an official journal of the editors of *Příruční slovník jazyka českého* (the Desk Dictionary of Czech). Together with the Academic Archive (<http://www.mua.cas.cz>), *Naše řeč* is the most important source of information on the first academic linguistic institution in the Czech context, Kancelář Slovníku jazyka českého (the Czech Dictionary Office). The paper presents some important chronological data concerning the foundation and activities of the Czech Dictionary Office (section 2.1), the prominent personalities of the Czech pre-war linguistics and their roles as the organizers, authors and editors of the *Příruční slovník jazyka českého* (section 2.2). Finally, the views of these personalities on “language correctness” and standard language are briefly commented on (section 2.3).

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
lidauhlrova@seznam.cz

Hovory o propriích a o onomastice

RUDOLF ŠRÁMEK

Do Ústavu pro jazyk český ČSAV – do jeho „pobočky“, jak se tehdy jeho pracoviště v Brně oficiálně nazývalo – jsem s jistým vzrušením poprvé vstoupil v r. 1956 ke konci 6. semestru studia na filozofické fakultě. V pobočce bylo vypsáno místo tzv. pomocného asistenta (tedy pomocné vědecké síly čili „pomvěda“). Přihlásil jsem se a místo jsem získal. V r. 1958 jsem se pak stal řádným zaměstnancem Ústavu – nejprve pracovníkem dialektologického, od r. 1970 onomastického oddělení. Třebaže jsem v roce 1993 přešel na Masarykovu univerzitu, kontakt s Ústavem jsem neztratil. Realizuje se dodnes na různých úrovních a různým způsobem, hlavně však směrem onomastickým.

Měl jsme vlastně neuvěřitelné štěstí. V Ústavu jsem mohl 35 let intenzivním způsobem poznávat, promýšlet, realizovat, rozvíjet to, co bylo už od gymnaziálních let a stále zůstává mým celoživotním zájmem – dialektologií, vztah jazyka k dějinám společnosti a ke kultuře, oboustranný česko-německý jazykový kontakt, slavistický aspekt, ale zejména vše, co se týká vlastních jmen a jejich vědecké disciplíny – onomastiky. Otevřená a soustředěná pracovní atmosféra, která byla pro vědeckou činnost ústavu i přes jisté výkyvy po celou dobu, kdy jsem byl jeho pracovníkem, charakteristická, poskytovala četné příležitosti k navazování kontaktů, k výměně názorů a k odborným diskusím. Rád jsem je přímo vyhledával. Byly to hovory, které přispívaly nejen k rozšiřování znalostního obzoru, ale které především nutily k promýšlení teoretických a metodologických zásad vlastní výzkumné práce. Celou tematickou pestrost těchto hovorů i jména všech diskutantů nelze zde v úplnosti zachytit. Blíže se však chci zmínit o těch onomastických tématech, která měla obecnější ráz a dotýkala se pojetí proprií a onomastiky jako nauky o nich.

Do diskuse o vlastních jménech jsem se poprvé dostal na počátku 60. let, a to překvapivě s lexikografem Milošem Helclem, členem redakční rady *Slovníku spisovného jazyka českého* (1–4 sv., Praha 1960–1971; od 1958 v sešitech). S historikem prof. L. Hosákem jsme tehdy začali práci na výkladovém slovníku místních (sídlištních) jmen Moravy a Slezska (Hosák – Šrámek, 1970–1980), jehož strukturace hesel a pojetí výkladů měly být, jak se předpokládalo, kopií fundamentálního díla o místních jménech v Čechách (Profous, 1947–1960). Dr. Helcl chápal práci s vlastními jmény ve smyslu tradičně pojaté etymologie jednotlivin, a proto mu bylo blízké řazení oikonym podle etymologických základů, jak to učinili F. Černý a P. Váša v knize *Moravská jména místní*. Výklady filologické (Brno, 1907). Nabádal mne, abychom to sice „pro stručnost“, ale v zásadě z jiného důvodu učinili i my. Výklady toponym a antroponym pokládal totiž za teoreticky i metodologicky identické se slovtvorbou apellativ, jak se to ostatně často děje v některých publikacích dodnes. Helclovu pojetí proto dobře hověl

etymologický postup zvolený Černým a Vášou. Náš slovník však šel cestou jinou, nebyl totiž koncipován jako „výklady filologické“.

Ke stejné otázce se při několika setkáních na začátku 70. let vrátil překvapivě i lexikolog a frazeolog Jaroslav Machač v souvislosti s právě vyšlým prvním dílem L. Hosáka – R. Šrámk a s mou statí o systémových vlastnostech toponymie (Šrámek, 1970), která naznačuje nutnost soustavného bádání v onomastické teorii. Machač v ní vyzoroval funkční pohled, a když byla ve Slově a slovesnosti publikována má stat' o toponymických modelech a jejich úloze v toponymickém systému (Šrámek, 1972), posloužily mu koncepce obou studií jako základní argument při zdůvodňování samostatného postavení onomastiky mezi lingvistickými vědami (a nepřímo také existence samostatného onomastického oddělení založeného v ÚJČ v r. 1969). S Machačem jsme několikrát probírali i nutnost monograficky a slovníkově zpracovat postavení proprií ve frázích a příslovích a potřebu začlenit rodná a zeměpisná jména v podobě přídatku do jednosvazkového *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978), jehož byl Machač hlavním redaktorem.

V setkáních s Igorem Němcem se v souladu s jeho skvělými analýzami z historické lexikologie (souborně viz Němec, 1968) staly hlavním tématem diskusí dva okruhy otázek: propria jsou sice integrální složkou slovní zásoby, ale jakými činiteli je podmíněno jejich postavení na okraji slovní zásoby (v onomastické teorii je tento fakt vyjádřen termínem „druhá vrstva jazyka“); je tvorba přezdívkových jmen typu *Bosonohy*, *Hrdlořezy* doprovázena významovým posunem apelativních členů kompozita, či nikoli? Němec měl podrobné znalosti o starších vrstvách české toponymie, a proto ve smyslu svých zobecňujících pohledů na vývojové procesy slovní zásoby nabádal k obdobným analýzám také v oblasti místních jmen češtiny, aniž však rozlišoval mezi apelativní a propriální sférou jazyka. Onomastiku chápal jako specifické odvětví historické lexikologie a etymologie. Správně postřehl, že propriální vrstva češtiny vykazuje ve srovnání s apelativy určité – použiji jeho slov – „zpožděné stavby“ a „anomálie“. Metodologicky to pro něho znamenalo, že by v heslech slovníku staré a starší slovní zásoby měla být exemplifikace apelativ oddělena od propriální. To byl poznatek shodný s požadavky onomastické lexikografie. Teprve po několika diskusích uznal, že vznik propria je doprovázen vysokým stupněm potenciality, což zároveň znamenalo přijmout stanovisko onomastiky, že totiž ne každý lexém, který se na vzniku propria podílí, musel jako apelativum reálně existovat (např. **bosonoh* v *Bosonohy*).

Nesmírně cenné byly diskuse s Milošem Dokulilem, který pro svou neobyčejnou schopnost přesného teoretického myšlení požíval v Ústavu v problematice slovotvorné a lexikologické postavení rozhodující autority. Na počátku 60. let při jedné služební cestě do Prahy mne J. Voráč, vedoucí dialektologického oddělení ústavu, při náhodném setkání na chodbě představil M. Dokulilovi. Ten mne pozval do své pracovny a k mému nesmírnému překvapení mi položil otázku, co pokládám v článku zabývajícím se dvěma typy pomístních jmen na Hlučínsku (Šrámek, 1960) za „charakteristické znaky“. Odpověděl jsem, že strukturu jména a tlak systému. Šlo o to, že pomístní jména typu „předložka + nomen“ (např. *Pod borkoma*, *Za humnamí*) musí pro použití v promluvě (textu) změnit strukturu na jednoslovný útvar (*Podborky*, *Zahumny*), aby se dala jako celek skloňovat. Diskuse trvala dlouho a měla téměř při každé další cestě do Prahy svá pokračování. Tematicky se Dokulil dotýkal všelijakých problémů výkladových (např. jmen *Vltava*, *Morava*, *Třebíč*, svého rodiště *Ctidružice* aj.), ale zejména otázek obecně teoretických, především vztahu mezi třídami vlastních jmen. Jeho fundamentální spis o tvoření slov v češtině (Dokulil, 1962) byl jedním z důležitých děl, které z jiné než onomastické strany stálo u zrodu postupného budování obecné onomastické teorie.

Udivilo mne později, s jakou noblesou respektoval mé mínění o „názvech vlastních“, které se od jeho vymezení (Dokulil, 1977) odlišovalo poukazem na propriální funkční příznak, jenž je svorníkem celé propriální vrstvy jazyka (a „vlastní názvy“ sem patří, tedy mají především propriální, nikoli apelativní vlastnosti). Zajímavé bylo, že si Dokulil této okolnosti nebyl patrně plně vědom, neboť třídu „vlastní názvy“ umísťoval spíše na okraj apelativ než vlastních jmen, protože, jak argumentoval, struktura onomaziologické báze je shodná nebo podobná apelativům. Toto pojetí, ač explicitně Dokulilem nepublikované, proniklo do našich jazykových příruček i učebnic. Někdy v polovině 70. let mně položil otázku, jak a zda bude někdy možné lexikograficky zpřístupnit rozsáhlý materiál, který přináší soupisy pomístních jmen organizované na celém českém jazykovém území (Olivová-Nezbedová, 1995; Šrámek, 2010). Byl v té věci nejprve z různých důvodů skeptický, ale demonstrace katalogizace a výkladu anoikonym z jeho rodné obce ho přesvědčila, že to možné bude. Vítal teoretické principy onomasticky relevantního lexikografického zpracování jmen, třebaže ty v době diskusí ještě nebyly systematictější zpracovány.

Prvnímu osobnímu setkání s vynikajícím lexikologem a sémantikem Josefem Filipcem předcházela telefonát – budu-li opět v Praze, ať ho vyhledám. Bylo to koncem 80. let. Promýšlel tehdy koncepci a teoretická východiska svých kapitol knihy, kterou vydal spolu s F. Čermákem (Filipce – Čermák, 1985). Z hlediska onomastiky ho zajímaly zejména dva problémy: postavení vlastních jmen v lexikálním systému („složce“, jak říkával) jazyka a jakou roli v propriální zásobě jazyka hraje kategorie významu. Zaujal ho zejména druhý problém. Význam propria viděl už jako jazykovou manifestaci sémiotického vztahu propria k pojmenovanému objektu jako k jednotlivině, ale o konstituování kategorie propriálního významu (obsahu), svou konstrukcí odlišného od významu (obsahu) apelativního, vyslovoval pochybnosti, dovoláváje se mj. i Šmilauerova významového třídění oikonym opírajícího se o významy základových apelativ (Šmilauer, 1960).

Pro definování i obecnou teorii onomastiky se v pracích Františka Daneše týkajících se různých problémů a aspektů české gramatiky, slootovorby a vztahu jazyka a komunikace najdou četná inspirující místa. Naše diskuse se počaly uskutečňovat až v první polovině 90. let při setkávání týmu řešícího tehdejší proměňující se jazykovou situaci (Daneš a kol., 1997). Jako ředitel ústavu sledoval Daneš pozorně nejen činnost onomastického oddělení, ale – a to bylo pro mne překvapující – také stav, vývoj, teoretickou orientaci české onomastiky a zejména její postavení na mezinárodním poli. Velmi ocenil to, že se také českou zásluhou podařilo do programu 18. mezinárodního kongresu onomastických věd (Trier, 1993) včlenit sekci onomasticky teoretickou. Z našich diskusí bych vyzvedl tři okruhy: postavení a funkci proprii v komunikaci, vývoj propriální zásoby v nových společenských podmínkách po r. 1990 a koncepci slovníkového zpracování pomístních jmen získaných soupisovou anketou. Tušil, že takový slovník by mohl být reprezentativním dílem vzniklým v Ústavu. Naše debaty vrcholily téměř vždy Danešovou otázkou, jak „lingvisticky“, a nikoli „etymologicky“ definovat proprium.

Z zpracovávání pojetí onomastiky jako relativně samostatné subdisciplíny lingvistiky vyplynuly na počátku 80. let na brněnském pracovišti Ústavu četné hovory s Milanem Jelínkem o gramatických a pravopisných problémech vlastních jmen. Dokonce jsme na základě Statistického lexikonu obcí ČSSR vypracovali na zkoušku slovník sídlištních jmen okresu Blansko s uvedením jejich rodu, čísla, některých pádů a podob obyvatelských a přídavných jmen. Potíže nastaly se zachycením dubletních podob a tvarů, kodifikovaných a nářečních variant a zvláště slovotvorné pestrosti jmen obyvatelských. Ve zúženém pohledu, zaměřeném

na skloňování oikonym a odvozování adjektiv, se pak stejné problematice věnovala Alena Polívková (1985). S Jelínkem jsme sdíleli společnou pracovní, takže hovory o gramatických vlastnostech sídlištních jmen se staly téměř denním tématem. Ukazovaly na oprávněnost vypracování tzv. onomastické gramatiky, k níž se (nejen) naše onomastika dostává až v posledních dvou desetiletích. Často jsme se dotkli i problematiky stylistických hodnot proprií v literárním kontextu a pravopisu oikonym a diskuse přerostly v obecnější rozměr, totiž v otázku českého pravopisu vlastních jmen vůbec.

Tato otázka se stala námětem dvou nebo tří vzrušených diskusí se Zdeňkem Hlavsou, vedoucím ústavního výzkumného úkolu věnovaného zvukové a grafické stránce jazyka. V chápání hranice mezi apelativy a proprií byl vlastně zastáncem dokulilovské koncepce, která odlišení vlastních jmen od vlastních názvů opřela o apelativní pojetí kategorie „významu“, čímž byla propriálnost vlastních jmen, tedy základní znak propriální složky jazyka projevující se specifickými funkcemi, silně potlačena. Z tohoto stanoviska vyplývalo i Hlavsovo pojetí pravopisu vlastních jmen. Jádrem našeho sporu se stal pravopis dvou typů uličních jmen (*náměstí Míru* a *Pod horkou*) a zeměpisných jmen typu *mys Dobré naděje*, *země Františka Josefa*. Mínění, že totiž propria třeba interpretovat jako jazykově strukturovaná pojmenování onomastické povahy jako celek, protože jen tak mohou plnit v komunikaci specifické identifikační a lokalizační funkce (tedy psaní *Náměstí Míru*, *Mys Dobré naděje* apod.), bylo jím odmítnuto. Hlavním argumentem byla sémantická průhlednost apelativ a vztahy mezi nimi. Ani poukaz na nezvykle působící uliční tabule typu *Míru* v Praze-Dejvicích, *Úderníků* v Ostrově atd., na které část veřejnosti reagovala odmítavě, nevedly k uplatnění systémových stanovisek onomastiky. Uvedený problém se do jazykové poradny Ústavu vrátil znovu v r. 2009 v souvislosti se standardizací pravopisu českých exonym. Ale bohužel opět bezvýsledně.

Nezapomenutelné zůstanou kontakty s Alexandrem Stichem. Se zájmem se často vracel ke Komenského Mapě Moravy (1627), kterou jsem pro vydání r. 1969 připravil po stránce onomastické (Šrámek, 1969). Viděl v ní právem dílo vysoce vzdělaného raněbarokního intelektuála s evropským rozhledem. Zaujala ho mj. Komenského přesnost dvojazyčné německo-české oikonymické nomenklatury, převzatá později F. Palackým a platící v podstatě až do konce první Československé republiky. Onomastický materiál byl pro Sticha nenahraditelným svědkem minulosti, dějin společnosti a zejména kultury. Velmi se zasazoval o to, aby jedna ze základních charakteristik onomastiky, totiž její interdisciplinarita, byla považována za rozhodující specifikum postavení nauky o vlastních jménech mezi lingvistickými disciplínami. Častým námětem diskusí byly proměny repertoáru antroponym (zvl. rodných jmen), které přineslo období baroka a které prokazovaly přímou závislost na církevním životě. Stich dosti podrobně sledoval téma „propria v literatuře baroka“, a to zejména se zaměřením na jejich tehdejší symbolické funkce. Je škoda, že o tom nic nepublikoval.

Při služebních cestách do Prahy mne povinnosti v 60. letech vedly pochopitelně nejvíce do oddělení dialektologického. Božena Zimová, vynikající znalkyně pražského, zejména voražského slangu (Zimová, 1965), na jedné poradě citovala partie ze svých starších zápisů pražského slangu, mezi jiným také dávno zapomenutá voražská pojmenování míst na březích Vltavy a slangová pojmenování některých pražských ulic a míst. Měla jich pěknou řádku. Bylo to téma, které není v naší onomastice téměř rozšířeno, totiž specifičnost anoikonym užívaných určitou profesní nebo zájmovou skupinou. Jde vlastně o první soustavnější socio-onomastický výzkum u nás.

Dialektologická bádání Slavomíra Utěšeného byla doprovázena intenzivními zájmy onomastickými (viz např. Utěšený, 1955, 1980). Toto propojení mně bylo blízké, a proto jsme

si v otázkách vztahu nářečí a proprii (šířeji: dialektologie a onomastiky) často a podrobně vyměňovali poznatky a zkušenosti. Naše názory na způsob vyjádření nářečních příznaků pomístních jmen v jejich slovníkovém zpracování (viz Olivová-Nezbedová, 1995; Šrámek, 2010) se však do určité míry rozcházel. Utěšený preferoval tvorbu heslových podob jmen s respektováním jejich nářečních podob. Takový postup však předpokládá dialektologicky přesný zápis, což soupisy pomístních jmen, zpracovávané dialektologicky neškolenými vyplňovateli, neposkytují. Kromě toho by se počet hesel enormně rozrostl. Např. k lexému *dílek* vedle heslových slov *dílek*, *dílek* by musela existovat i hesla odrážející regionální nebo lokální nářeční hláskovaný systém, např. ze Slezska *dz'ilek*, *dž'y'ek*, *džalek*, *dž(i)o'ek* / -yk aj. Cíl i metoda sestavení dialektického a onymického slovníku nejsou identické. Utěšený byl i členem Místopisné komise ČSAV, jejíž zasedání obohacoval výtečnými komentáři. Jeho „přesah“ do onomastiky byl velkým obohacením mezinárodních projektů, jakými jsou *Slovanský jazykový atlas*, *Karpatský dialektologický atlas* i *Atlas linguarum Europae*, na jejichž přípravě (i realizaci mezislovanského atlasu) se podílel.

Do pracovního pole mého „domovského“ dialektologického pracoviště v Brně se problematika vlastních jmen dostávala trojí cestou. Nejprve to byla činnost jazykově poradenská, v níž šlo nejen o výklad původu jména, ale i o jeho číslo, rod a skloňování, neboť jsou to kategorie na Moravě a Slezsku nářečně silně příznakové; ale tato činnost nebyla spojena s vědeckovýzkumným zaměřením (s výjimkou krátkého intermezza s M. Jelínkem, viz výše). Jan Chloupek, který se vztahem dialektu a jazykové kultury zabýval obšírněji (Chloupek, 1971), formuloval v diskusích věc tak, že propria jsou „složkou“ komunikace, a tedy integrální součástí nářečních norem, ale že jejich výzkum je primárně etymologicko-výkladový. O potřebě budování nějaké obecné teorie onomastiky nebyl přesvědčen. Druhá cesta souvisela se zahájením práce na slovníku místních jmen Moravy a Slezska (Hosák – Šrámek, 1970–1980). Začátkem 60. let jsem zorganizoval obšírný (nejen anketový) soupis a terénní výzkum nářečních podob oikonym, jejich deklinace, tvoření adjektiv, obyvatelských jmen i přezdivek (o něm v 1. díle slovníku, s. 17–20; získaný materiál se v heslech uvádí v rubrice 4). Dokulil, který se o výsledky ankety velmi zajímal, navrhl (podporován Machačem), aby se k nim – po doplnění údajů z Čech – přihlédlo v koncepci příslušných kapitol tehdy pouze navrhované nové mluvnice současné češtiny. Třetí cesta souvisela s anketovým soupisem pomístních jmen, který na Moravě a ve Slezsku započal František Matějek (Šrámek, 2010, s. 13–14), původní profesí historik. Do brněnského pracoviště byl „ukryt“ z kádrových důvodů. Onomastiku viděl očima badatele čerpajícího poznatky vytrvalou prací z archivních fondů. Pokládal ji za pomocnou vědu historickou, jak to bylo známo z tradičního českého dějepisectví. K budoucímu lexikografickému zpracování soupisového materiálu pomístních jmen se stavěl velmi skepticky. Výsledky soupisu jsou prý, jak říkával, „příliš nejednotné“, a dokonce „často nespolehlivé“. Ani poukaz na mezioborovou dimenzi onomastiky a na její obohacující propojení s bádáními historickými jeho skepsi nevyvrátily.

Úzký pracovní i přátelský kontakt mne svázal s Janem Balharem, špičkovým českým dialektologem, bez jehož badatelské a hlavně koncepční a redakční činnosti by nevznikl *Český jazykový atlas* (Balhar – Jančák, 1992–2005, 2011), jedno z nejlepších děl svého druhu v Evropě. Na počátku 60. let jsme počali rozpracovávat myšlenku slovníku slezských (lašských) nářečí, v němž jsme minili zachytit i pomístní jména. Ta však v té době ještě nebyla sebrána. Promýšleli jsme i formu anketového soupisu, který by využil zkušeností z anketových výzkumů českých nářečí. Třebaže se projekt slovníku ani ankety neuskutečnil, téma pomístních jmen, jejich zakotvenosti v dialektu a proměny jejich repertoáru doprovázelo

po léta naše společné dialektologické výzkumy doma i v Polsku (Balhar, 1983, 2010). Ale hlavně – Balhar byl ten, jehož jsem jako prvního seznamoval s pojetím a zásadami katalogizace, lexikografického zpracování, mapování i výkladů pomístních jmen. A byl první, který se k těmto tématům vyjadřoval. Velmi záhy bylo v našich hovorech jasné, že areál apelativ není totéž, co areál proprií, že dialektologie není onomastika, že onomastika není jen etymologie (viz také Harvalík, 1998). Jako vedoucí pracoviště všemožně podporoval úspěšné dokončení soupisu pomístních jmen a umožňoval finančně náročné zajištění excerpce a katalogizace.

Když v r. 1974 byla do dialektologického pracoviště Ústavu v Brně přijata Jana Pleskalová, nejlepší absolventka brněnského onomastického semináře (1972), staly se hovory s ní o nejrozmanitějších stránkách onomastiky denní záležitostí. Na Pleskalové, která postupně získávala zkušenosti z obou oborů, ležela hlavní tíha agendy soupisu pomístních jmen a jeho budování. Rychle a podrobně se seznámila s vlastním repertoárem pomístních jmen. Naše diskuse se netýkaly jen metodologie onomastické práce, ale především témat, která vedou k obecně teoretickému vystižení onymického systému, jeho modelových hodnot, zeměpisné realizace, vývojových proměn aj. Pleskalová začala o anoikonymii doma i v zahraničí publikovat řadu důležitých statí, které vynikají přesnou argumentací (např. Pleskalová, 1974, 1980, 1984, 1988 aj.). Funkčním a strukturním pojetím je mimořádně cenná její monografie o tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (Pleskalová, 1992), kterou lze pokládat za jedno z novátorských děl slovanské i obecné anoikonomastiky vůbec.

Interdisciplinární podíl dialektologie na onomastických bádáních se tak stal charakteristickým znakem brněnského pracoviště. Pokračuje od r. 2005 obnovením prací na slovníkovém zpracování pomístních jmen Moravy a Slezska (AO, 2010)¹, které realizují právě brněnští dialektologové s dobrou onomastickou průpravou.

Nezmiňuji se o diskusích, kterých jsem se do r. 1993 zúčastňoval v onomastickém oddělení Ústavu pro jazyk český v Praze. Patří totiž do oblasti interního rozvoje nauky o vlastních jménech a byly v tomto smyslu samozřejmostí, třebaže se ne vždy prezentovala shodná stanoviska.

Pokusil jsem se zachytit hlavní myšlenky hovorů a diskusí, v nichž byly vyjádřeny názory a postoje významných bohemistů Ústavu pro jazyk český na onomastiku a na onomastickou práci. Je zvláštní, že samotný termín „onomastika“ nebyl v české bohemistice (ani v Ústavu) ještě na počátku 60. let plně ustálen. Kontakt a hovory ve mně jakoby zvnějšku upevňovaly přesvědčení o nutnosti budování systematických základů a propriálně relevantních koncepcí obecné onomastické teorie, o potřebě soustavného studia fungování proprií v komunikaci a společenském vývoji a o systémovém předpokladu interpretace proprií. Toto přesvědčení vyústilo mj. také v pojetí onomastiky jako specifické subdisciplíny lingvistiky s velkou účastí interdisciplinarity. Tím je také zajištěna velká míra její autonomnosti. Ve všech diskusích zazněl jeden společný hlas: proprium je jazykový znak vskutku *sui generis*.

¹ Celé číslo časopisu *Acta onomastica* je věnováno slovníkovému zpracování pomístních jmen Moravy a Slezska. Ke koncepci prací od r. 2005 viz stati M. Šípkové (2010) a L. Čizmarové (2010a, 2010b).

Literatura

- Acta onomastica* (AO), 51, č. 1, 2010.
- BALHAR, J. (1983): Dialekt v pomístních jménech na Opavsku. *Onomastický zpravodaj ČSAV*, 24, s. 25–30.
- BALHAR, J. (2010): K vývoji pomístních jmen na Opavsku od druhé světové války. *Acta onomastica*, LI, č. 1, s. 305–313.
- BALHAR, J. – JANČÁK, P. (1992–2005): *Český jazykový atlas*. 2011: *Dodatky*. Praha: Academia.
- ČERNÝ, F. – VÁŠA, P. (1907): *Moravská jména místní. Výklady filologické*. Brno: Matice moravská.
- ČIŽMÁROVÁ, L. (2010a): Tvorba elektronického slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica*, 51, s. 79–93.
- ČIŽMÁROVÁ, L. (2010b): Ke konstrukci heslových slov ve slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica*, 51, s. 94–105.
- DANEŠ, F. a kol. (1997): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia.
- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov v češtině, I: Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- DOKULIL, M. (1977): Status tzv. vlastních názvů. *Slovo a slovesnost*, 38, s. 311–319.
- FILÍPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- HARVALÍK, M. (1998): Využití dialektologie při zkoumání pomístních jmen. *Onomastica Slavogermanica*, 23, s. 287–291.
- HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R. (1970–1980): Místní jména na Moravě a ve Slezsku. I. 1970, II. 1980. Praha: Academia.
- CHLOUPEK, J. (1971): *Aspekty dialektu*. Spisy č. 163. Brno: UJEP.
- NĚMEC, I. (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. (1995): Soupis pomístních jmen na území Čech v letech 1963–1980. In: L. Olivová-Nezbedová – M. Knappová – J. Maleninská – J. Matušová, *Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest*. Praha: Academia, s. 35–51.
- PLESKALOVÁ, J. (1974): K pojetí modelu v pomístních jménech. *Zpravodaj Místopisné komise*, 15, s. 533–458.
- PLESKALOVÁ, J. (1980): Zum Verhältnis von geographischen Termini und Flurnamen. *Namenkundliche Informationen (Leipzig)*, 38, s. 27–33.
- PLESKALOVÁ, J. (1984): Zur Klassifizierung der slawischen Flurnamen nach Modellen. *Zeitschrift für Slawistik*, 29, s. 80–89.
- PLESKALOVÁ, J. (1988): Viceslovná pomístní jména v české anoikonymii. In: E. Huma (ed.), *Onomastyka w dydaktyce szkolnej i społecznej. Materiały z 6. Konferencji Onomastycznej*. Szczecin, s. 315–319.
- PLESKALOVÁ, J. (1992): *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany: H&H.
- POLÍVKOVÁ, A. (1985 [2007]): *Naše místní jména (a jak jich užívat)*. Praha: Academia [Praha: Universum].
- PROFOUS, A. (1947–1960): *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*. I. 1947¹, 1954², II. 1949, III. 1951, IV. 1947 (s J. Svobodou), V. 1960 (V. Šmilauer, J. Svoboda aj.).
- ŠÍPKOVÁ, M. (2010): Pomístní jména a jejich zpracování ve Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. *Acta onomastica*, 51, s. 48–78.
- ŠMILAUER, V. (1960): Soustava českých místních jmen. In: A. Profous – J. Svoboda, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní významy a změny*, sv. V. Praha: Nakladatelství ČSAV, s. 521–670.
- ŠRÁMEK, R. (1960): Dva typy pomístních jmen na Hlučínsku. *Slezský sborník*, 58, s. 229–236.
- ŠRÁMEK, R. (1969): Komenského Mapa Moravy z r. 1627 po stránce onomastické. In: A. Škarka, (ed.), *Johannis Amos Comenii opera omnia I / Dílo Jana Amose Komenského I*. Praha: Academia, s. 243–265.
- ŠRÁMEK, R. (1970): Poznámky k toponymii jakožto systému. In: V. Blanár – J. Krištof – M. Majtán (eds.), *Zborník z medzinárodného sympózia a II. slovenskej onomastickej konferencie v Nitre*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 53–58.

- ŠRÁMEK, R. (1972): Toponymické modely a toponymický systém. *Slovo a slovesnost*, 33, s. 304–318.
- ŠRÁMEK, R. (2010): Soupis pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, jejich druhé znaky, příprava a koncepce lexikografického zpracování (v letech 1964–1993). *Acta onomastica*, LI, č. 1., s. 10–47.
- UTĚŠENÝ, S. (1955): Stará nářeční podoba *vůda* u osadních jmen v severovýchodních Čechách. *Naše řeč*, 38, s. 257–261.
- UTĚŠENÝ, S. (1980): Onymické areály a areálová lingvistika. In: M. Majtán (ed.), *Spoločenské fungovanie vlastných mien*. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 31–40.
- ZIMOVÁ, B. (1965): *Vorařský slang pražského Podskalí*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

Talks on propria and onomastics

This paper provides a brief account of the main ideas expressed in the discussions which were held during my activities in the Institute of the Czech Language (1958–1993) with some representatives of other branches of Czech Studies. These talks bear witness to the creative and open atmosphere at the institute. Propria have several features in common: proper nouns are components of the vocabulary and grammatical structure of a language. However, they occupy a rather marginal position in it. Propria have a share in the historical development of the language, but with regard to their functions their share differs slightly from that of common nouns. In language, propria create what is called the second stratum. The lexicographic elaboration of propria and their grammatical characteristics have some specific features. Propria, mainly toponyms, carry cultural values; at present, the extent and knowledge of exonyms are undergoing rapid changes. In the discussions, the principles of general onomastic theory more or less differ from the concept of the category 'meaning of proper nouns'. The attitudes towards the orthographic character and the understanding of proper nouns represent a prevailing etymological problem. Concerning the place of onomastics as a relatively independent discipline, it is significant that no doubts have been voiced and that research into propria has been an integral and permanent component of the Institute of the Czech Language's research activities.

Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity, Brno
Rudolf.s@seznam.cz

K vývoji standardizace repertoáru rodných / křestních jmen v českých zemích ve 20. století

MILOSLAVA KNAPPOVÁ

V souvislosti s oslavou stoletých kořenů Ústavu pro jazyk český je vhodné si připomenout, jaký neopomenutelný podíl měl Ústav i při standardizaci repertoáru rodných, dříve křestních jmen užívaných v českých zemích v 20. století. Jejich důležitost jako součásti slovní zásoby češtiny si uvědomovali i pracovníci někdejší Kanceláře Slovníku jazyka českého, když připravovali koncepci *Příručního slovníku jazyka českého*.

(1) Uvědomme si, jaké inspirační zdroje tehdy měli k dispozici. Především to byl *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna. Mezi hesly uváděl i křestní jména; jejich výběr ovšem vycházel z doby vzniku slovníku a doby starší a samozřejmě nebyl z hlediska počátku 20. století reprezentativní. Zaznamenává např. ženské jméno *Božena* a jeho mužskou podobu *Božen*, nezachycuje dvojici *Cecil – Cecile*, v slovníku najdeme jméno *Daniel*, ne však jeho ženskou podobu *Daniela*.

Jednou z mála příruček existujících při založení Kanceláře Slovníku jazyka českého a obsahujících seznamy (tehdy křestních) jmen byl vlastenecky pojatý *Schematismus jmen křestních a jiných s českým jich významem a s případnými českými i slovanskými obměnami*. Autorem byl Ladislav Šípek. V úvodu formátově malé knížečky (100 stran) z r. 1905 píše, že se v ní snaží o „kousek emancipace od nečeskosti“ a je zároveň nabídkou pro volbu jmen novorozencům, aby „příslušní činitelé neutíkali se ku jménům ... jež nikde, ba ani v bájesloví národním se nevyskytují, ku jménům ... která nejsou ničím jiným než pouhopouhým výtvo-rem bujné fantasie“. Publikace obsahuje na dva tisíce abecedně řazených jmen mužských a ženských, a to s četnými odkazy. U většiny jmen je uveden jejich původ a výchozí obecný význam a u některých z nich i postavení konkrétního nositele v církvi a kalendářní datum vztahující se k jeho životu. Heslo *Anna* má např. tuto podobu: *Anna* hebr., líbezná (Hana, Annuše, Milina, Miluše), pol. Aninía; matka P. Marie 26. červ(ence); prorok. Jerusál. 1. září, A. Aarcia 8. června, p. (= panna) 23. červ(ence). U řady jmen se autor pokouší najít český ekvivalent jejich výchozího významu, např. v hesle *Ondřej* uvádí pro význam „mužný“ podobu „Mužislav“. Vedle jmen dnes u nás běžných se setkáváme s řadou jmen již zapomenutých, neobvyklých, jakými jsou např. mužská jména *Kvadrát*, *Fintan*, *Blahoklas*, *Turibius*, z ženských např. *Biblis*, *Glyceria*, *Ledvína*, *Družila*. Zachycují se ovšem i některá jména arabská, např. *Ali*, *Omar*, *Fátima*.

Pro úplnost dodejme, že v r. 1934 vyšla další drobná vlastenecká publikace (64 str.), kterou sestavil Antonín Brousil a nazval ji *Přehled českých jmen křestních*. Publikace obsahuje přes pět set abecedně propojených jmen mužských a ženských s jejich původem a výchozím významem a samostatnou kalendářní část. Uvádí hojně odkazy typu *Dobrohost = Bonaventu-*

ra a různě zdařilé české významové obdoby, např. *Epimach*, řec. bojovník = *Protiboj*, *Bořita*, *Bořivoj*.

(2) Za situace, která v Kanceláři panovala při přípravě koncepce *Příručního slovníku jazyka českého*, bylo tehdy ve vztahu k uvádění osobních (tj. křestních, dnes rodných) jmen v konfrontaci s výše zmíněnými prameny přijato toto řešení: vycházet z excerpce jmen podobně jako u apelativní slovní zásoby, tj. z excerpce spisovné češtiny od r. 1770 do tehdejší současnosti, a to z jazyka klasických spisovatelů. Podle preambule se osobní jména uváděla v slovníku jen tehdy, měla-li sama význam obecný či přenesený, nebo se uváděly slovníkářsky zajímavé odvozeniny. Na základě excerpce docházelo k stanovení základních podob jmen a k vymezení jejich stylisticky příznakových tvarů. Tak např. k spisovné podobě *Barbora* ž. j. křestní se vztahovaly samostatně uvedené tvary odkazující na podobu výchozí, a to *Barborka* zdrob., *Bára* lid., *Barča* dom., uvádí se i apelativizovaná *barbora* „přezdívka tlusté ženě, n. hloupé“. Někdy jsou odvozeniny subsumovány pod heslo, jindy je derivace popsána podrobněji, např. *Jeník* dom. k *Jan*, *Jeníček* zdrob. k *Jeník*, *Janeček* arch. a nář. dom. k *Jan*.

(3) Na Kancelář a posléze Ústav pro jazyk český jako oficiální akademické představitele jazyka českého začaly být v souvislosti s vývojem legislativy vznášeny i požadavky týkající se jazykového posuzování křestních, posléze podle změny terminologie rodných jmen. Je vhodné dodat, že v období let 1911–45 doznívaly zákony a dřívější doporučení týkající se volby jmen. Připomeňme, že již od 16. století platila různá církevní nařízení dávat dětem jména svatých, blahoslavených apod., varující před jmény bájeslovnými, pohanskými, směšnými a neslušnými. Na tuto tradici navázal v r. 1826 Dekret dvorské kanceláře, platný ve všech zemích Rakouska-Uherska. Z těchto předpisů se v českých zemích vycházelo vlastně až do první poloviny 20. století.

(4) Po r. 1945 začal být matriční zápis jmen usměrňován několika právními předpisy, především zákonem č. 55/1950 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Vyplývalo z nich, že se nepřípouštělo, aby dítěti bylo do matriky zapsáno jméno zdobné, zkomolené nebo domácké, jméno neosobní (např. označení věcí, dnů apod.), vylučovalo se, aby dítěti mužského pohlaví bylo zapsáno jméno ženské a naopak, jméno, kterého se užívá jako příjmení, popř. jméno, které má žijící sourozenec. V souvislosti s přípravou této právní úpravy byl po r. 1945 ÚJČ požádán, aby pro potřeby matričních úřadů sestavil seznam jmen jazykově akceptovatelných pro matriční zápis. Tak vznikl *Seznam jmen vhodných pro zápis do matriky* s podtitulem, že seznam není vyčerpávající. Obsahoval 440 jmen mužských a 390 jmen ženských. Seznam pravděpodobně vycházel z *Příručního slovníku jazyka českého* (PSJČ), který byl vydáván v l. 1935–57. Od r. 1960 byl již k dispozici I. díl *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ) a excerpce pro další tři díly (4. díl vyšel v r. 1971). V SSJČ jsou osobní jména podle preambule obdobně té v PSJČ uváděna jen tehdy, jde-li o jejich pravopis, výslovnost nebo tvary, a rovněž tehdy, stala-li se jména obecnými nebo užívá-li se jich přeneseně. V SSJČ ovšem došlo oproti PSJČ k výraznějšímu lišení charakteristik odvozených domáckých, nářečních, zastaralých, řídkých a expresivních podob jmen a jejich kombinací. K heslu *Barbora* přibyly ve srovnání s PSJČ *Barče* nář., *Barčinka* dom. zdrob., **Barla*, *Baruška* dom., *baruška* „jehněda“. Heslář byl ve srovnání s PSJČ obohacen nad rámec preambule o řadu nových, spisovných podob jmen získaných z excerpce, a to i jmen původem slovanských (*Svatopluk*, *Stanislav*), a došlo v něm k obohacení a pestřejšímu stylistickému rozlišení jednotlivých odvozených tvarů.

Matrikám bylo jejich nadřazenými orgány doporučováno, aby v případě pochybností o zvoleném jméně (tj. o takovém, které nebylo v seznamu ani v jeho pozdějších doplňcích) byl

o vyjádření ke jménu požádán Ústav pro jazyk český, v němž si zároveň občané své požadavky sami vyřizovali. Vzpomínám si na druhou polovinu 60. let 20. století, kdy tyto záležitosti vyřizoval dlouholetý pracovník lexikografického oddělení PhDr. Ladislav Janský. Jeho posuzování jmen vycházelo z tehdy platných slovníků českého jazyka, protože jiné prameny nebyly ani dostupné. Ověřování jmen požadovaných klienty v praxi ÚJČ např. vypadalo takto: pokud požadované jméno bylo jako spisovná podoba uvedeno v *SSJČ*, s odkazem na ně bylo stručně v několikařádkovém dopisu psaném na sekretariátě ÚJČ sděleno, že jméno je obsaženo v *Slovníku spisovného jazyka českého*, a že je tudíž možné je zapsat do matriky. Žádal-li klient pro zápis např. o tvary *Aninka* či *Pepík*, bylo v posudku řečeno, že podle *Slovníku* jde o domácké podoby jmen, které z hlediska zákona nesplňují jazykové podmínky pro matriční zápis. Pokud byla některá jednotlivá jména požadovaná nově, tj. nad rámec jmen obsažených v slovníku, pro zápis kladně ověřena, byla připsána do existujícího *Seznamu*. Domnívám se, že několik těchto přírůstků bylo oznámeno na tehdejší ministerstvo vnitra, které je svými cestami dodalo matrikám.

(6) Koncem 60. let 20. století odešel Ladislav Janský do důchodu a tehdejším vedením Ústavu byla z rozhodnutí jeho ředitele prof. PhDr. Františka Daneše agenda ověřování jmen přidělena nově ustavenému oddělení jazykové kultury; jeho součástí se stala i tradiční telefonická jazyková poradna, odpovídající na dotazy veřejnosti také písemně. Postupně došlo k tomu, že se agenda ověřování jmen stala součástí mé pracovní náplně a časem jsem ji vykonávala sama. Když jsem se seznamovala se zavedenou praxí a možnostmi, které pro ni existovaly, došla jsem ke dvěma důležitým závěrům:

(a) Především jsem považovala za nutné obstarat dosažitelné existující cizojazyčné slovníky jmen, a to i s ohledem na skutečnost, že stávající matriční zákon vlastně zápis cizojazyčných podob jmen nevylučoval. Je pravda, že matrikářky byly nadřízenými orgány ve své práci vedeny tezí, že českým občanům se k matričnímu zápisu doporučují česká, resp. v češtině obvyklá jména. Již tehdy u nás ovšem žili příslušníci jiné než české národnosti, např. Slováci, Poláci a Němci, kteří měli zájem svým dětem zapsat jména v jazyce svého národa, která však matrikáři neměli oficiálně k dispozici. Kromě toho v té době u nás žilo i určité množství obyvatel pocházejících z Asie a Afriky. Soustředila jsem se tedy zpočátku na shánění cizích slovníků či jakýchkoliv seznamů oficiálních podob cizích jmen.

(b) Zároveň mi bylo stále zřejmější, že pro češtinu by byla potřebná publikace, která by jazykově vykládala matriční zákon a poskytovala rodičům, dosud se inspirujícím jen v kalendáři, k výběru seznam ověřených jmen, a zároveň by byla k dispozici nejen matrikám, ale též veřejnosti, aby obě strany měly v ruce stejnou pomůcku. V tomto pojetí mě utvrdila v r. 1971 i práce významného etymologa Františka Kopečného, publikace *Průvodce našimi jmény*, cenná zvláště etymologickými výklady i přehledem o vývoji českých jmen z pera Vladimíra Šmilauera. Heslům však autor věnuje nestejnou pozornost a kniha nemá normativní charakter.

(7) Rozhodla jsem se připravit publikaci skládající se ze dvou částí a nazvala ji *Jak se bude jmenovat?* V její první části jsem plánovala uvést nejdůležitější informace obecné povahy: kromě zamyšlení nad původem a vývojem jmen užívaných v českých zemích jsem se rozhodla zařadit i výklad jazykových aspektů zákona o matrikách, jakož i poučení o obecnějších sociolingvistických a jazykově kulturních vlivech na volbu jmen; dále jsem chtěla poskytnout i jazykové rady pro výběr jmen též s ohledem na volbu jmen cizích a poukázat na problémy uvádění jmen v kalendáři. Jádrem publikace měl tvořit abecedně řazený slovník (a) jmen mužských a (b) ženských, přičemž u každého jména jsem se rozhodla uvádět o něm nejžádanější

informace, a to nejen původ jména a jeho výchozí obecný význam, ale i jeho nejčastější domácké podoby, jeho obdoby cizojazyčné, údaj o jeho aktuální častosti výskytu a datum slavení jmenin s uvedením, čím je takové datum motivováno (podle jakého kalendáře ap.).

Dodávám, že v první polovině 70. let bylo velmi obtížné všechny rubriky konkrétních hesel naplnit. Základem hesláře se pochopitelně stala jména obsažená v *SSJČ*, rozhojněná excerpcí spisovných, stylisticky bezpříznakových podob jmen z telefonních seznamů 70. let pro Prahu a některé další kraje. Heslář jsem postupně doplňovala nově ověřenými jmény, přičemž všechny základní podoby, resp. jejich varianty byly kodifikovány v soulase s platnými pravopisnými zásadami. Nejčastější domácké podoby jmen byly převzaty ze *SSJČ* a posléze doplněny z výzkumů, obtížnější bylo shromáždit cizojazyčné ekvivalenty. Postupně se mi různými cestami podařilo sehnat na dvacet cizojazyčných, tehdy existujících a dnes již výrazně zastaralých slovníků jmen. Byly to publikace z různých evropských jazyků; všechny (s výjimkou maďarského) obsahovaly pouze původ a význam jména. Seznam slovenských jmen jsem čerpala z dodatků *Slovníku slovenského jazyka* z r. 1968, polské podoby jmen mi bylo umožněno prof. K. Rymutem opsat z tehdejší kartotéky jmen umístěné v Krakově v Institutu jazyka polskiego PAN. Obtížné jsem se dostávala k aktuálním frekvenčním údajům o volbě jmen, které mi byly postupně zpřístupněny k excerpci jednak v několika matričních obvodech Prahy a také mimo ni, později i v Českém statistickém úřadě, kde jsem sama statisticky zpracovávala jména z jednotlivých hlášení o narozených dětech. Po poradě s pracovníky tehdejšího Orientálního ústavu ČSAV jsem do publikace zařadila i kapitulu o orientálních jménech a způsobech jejich začleňování do češtiny, a to i s výběrovým uvedením jmen, především arabských, indických a tureckých, jejichž podoby orientalisté ověřili. Rukopis příručky pečlivě zredigoval Vladimír Šmilauer a knížka vyšla v nakladatelství Academia r. 1978 v nákladu 25 tisíc výtisků; obsahovala na 1500 ověřených jmen zapsatelných z jazykového hlediska do matriky. Byla vlídně přijata jako publikace autorsky připravená v Ústavu pro jazyk český, standardizující repertoár rodných jmen jak po stránce jejich spisovnosti (lišení základních podob a tvarů stylisticky příznakových, matričně nezapsatelných), tak i kodifikované pravopisné podoby. Ministerstvo vnitra ji doporučilo jako jazykovou příručku pro matriční praxi. Na jejím základě jsem pro *Slovník spisovné češtiny*, jehož 1. vydání vyšlo v r. 1978, sestavila přílohu nazvanou *Rodná (křestní) jména*, obsahující abecední seznam jmen mužských a ženských i s jejich kodifikovanými tvaroslovnými a pravopisnými variantami. Obdobnou přílohu *Seznam rodných jmen* jsem také připravila pro *Pravidla českého pravopisu* (1993). Je tedy možné konstatovat, že požadavky kladené v druhé polovině 20. století na standardizaci repertoáru rodných jmen užívaných v české společnosti byly v Ústavu pro jazyk český autorsky i publikačně splněny a zpřístupněny veřejnosti.

(8) Plynulé ověřování jmen splňujících jazykové požadavky pro matriční zápis stále pokračovalo v soulase se zákonnými předpisy, a to s použitím cizojazyčných slovníků jmen, s využitím zásad pro přepis jmen z jazyků neužívajících latinku i dalších materiálů, popř. konzultací se specialisty na různé jazyky. V r. 1985 vyšlo 2. vydání knížky *Jak se bude jmenovat?* a v r. 1996 její 3. vydání pod názvem *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* V něm došlo v důsledku změn vnitrostátních i mezinárodních k výraznému obohacení počtu uváděných jmen, a to též konfrontační excerpcí z registru jmen obyvatel ČR, daného k dispozici ministerstvem vnitra. V r. 2006 vydala Academia 4. vydání, mj. aktualizované v soulase s novým zákonem o matrikách č. 301/2000 Sb.; ten v obsahové části vychází ze zákona předcházejícího, i nadále „nelze zapsat jména zkomolená, zdobnělá a domácká“, což se vztahuje i na volená cizojazyčná jména, tj. zapisují se jen existující základní, spisovné podoby pravopisně ověřených jmen.

„Vzniknou-li pochybnosti o správné pravopisné podobě jména, je občan povinen předložit doklad vydaný znalcem,“ uvádí zákon v paragrafu 62. Poslední vydání publikace *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* z r. 2010, vyžádané novým vedením nakladatelství Academia, zachovává v rozsahu 783 stran strukturu předcházejících vydání; je opět výrazně doplněno o další jména, výběrově např. zaznamenává jména z 11 jazyků orientálních (afrických a asijských), takže ve výsledku uvádí – co do počtu analogicky jako registr jmen obyvatel ČR – na 14 tisíc jmen zapsatelných do matriky ČR. Tento počet převyšuje počet jmen v obdobných cizích slovnících jmen (např. ruský /Superanskaja, 2003/ jich obsahuje 7500, francouzský /Rapoport, 2003/ 10 tisíc, německý /Kohlheim – Kohlheim, 2007/ 8 tisíc). Dodávám, že knížka získala na veletrhu Svět knihy 2011 od Jednoty tlumočnicků a překladatelů Cenu poroty za výkladový slovník 2011.

(9) Závěrem lze říci, že Ústav pro jazyk český a širší česká jazykověda po mém soudu splnily svou úlohu při standardizaci současného repertoáru rodných jmen užívaných v českých zemích a zapisovaných občanům ČR. I nadále pokračuje podle zákonných požadavků jazykové ověřování nově volených jmen, na kterém se od r. 2009 opětně podílí v ÚJČ jeho onomastické oddělení. Je třeba říci, že jde o náročnou a společensky málo ceněnou činnost, třebaže většina občanů považuje jistou regulaci v této oblasti za správnou. Do budoucna zůstává otázka, zda jazykové ověřování jmen, mající obdoby v některých evropských státech, bude i nadále v ČR legislativně vyžadováno.

Literatura

- BROUSIL, A. (1934): *Přehled českých jmen křesťanských*. Praha: Vlast.
- JUNGMANN, J. (1990): *Slovník česko-německý*. Praha: Academia (reprint 1. vydání).
- KNAPPOVÁ, M. (1978 [1985]): *Jak se bude jmenovat?* Praha: Academia.
- KNAPPOVÁ, M. (1996 [2006, 2010]): *Jak se bude vaše dítě jmenovat?* Praha: Academia.
- KOHLHEIM, R. – KOHLHEIM, V. (2007): *Das grosse Vornamenlexikon*. Mannheim – Leipzig – Wien: Dudenverlag.
- KOPEČNÝ, F. (1971): *Průvodce našimi jmény*. Praha: Academia.
- Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia 1993.
- Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)*. Praha: Státní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství 1935–1957.
- RAPOPORT, S. (2003): *L'officiel des prénoms. Plus de 10000 prénoms*. Paris: Édit. Générale First.
- Slovník slovenského jazyka. Doplnky, Dodatky*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)*. Praha: Academia 1978.
- Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)*. Praha: Academia 1960–1971.
- SUPERANSKAJA, A. V. (2003): *Slovar' russkich ličnych imjon. Bolee 7500 russkich imjon*. Moskva: Izdatelstvo EKSMO.
- ŠÍPEK, L. (1905): *Schematismus jmen křesťanských a jiných s českým jím významem a s případnými českými i slovanskými obměnami*. Praha: Vademecum.

**On the development of standardization of the repertoire of first names
in the Czech lands in the 20th century**

The article presents the repertoire of names included in Czech publications on first names in the first decades of 20th century and deals with the role of the Institute of the Czech Language in the standardization of the repertoire of names used in Czech society up to the present.

MKnappova@seznam.cz

Slovo k jazykovědnému studiu terminologie

ROSTISLAV KOCOUREK

Tento příspěvek k stému výročí počátku Ústavu pro jazyk český je motivován vzácnou institucionální a badatelskou úlohou, kterou Ústav od svého založení hrál a hraje v českém jazykovědném studiu lexika, zejména v lexikografii, lexikologii (včetně terminologie), ve studiu spisovnosti, jazykové kultury, ortografie, v etymologii, onomastice a dalších oborech.

1. Česká terminologie ve 20. století

Začneme pohledem na vznik a vývoj soustavného českého jazykovědného pojetí terminologie. S jazykovědně dynamickým čtvrtstoletím 1911–35 je spjat nejen vznik Kanceláře Slovníku jazyka českého před sto lety, ale i začátek nové organizace a dalšího rozvoje české jazykovědy, zdálo by se, že v přípravě na blížící se samostatnost a při plnění jejích funkcí. Byly založeny tři tehdy jasně diferencované jazykovědné časopisy, které spolu s dříve vzniklými klasickými *Listy filologickými* (1874) utvořily kvartet našich dodnes fungujících jazykovědných (jazykozpytných, filologických) periodik: *Časopis pro moderní filologii* (1911), *Naše řeč* (prosinec 1916) a *Slovo a slovesnost* (1935). Byly vyjádřeny základní myšlenky funkčního přístupu k jazyku (Vilém Mathesius, 1929) a Bohuslav Havránek předložil výklady o funkčním jazyku/stylu a o terminologii, jejíž funkčnost zahrnovala i sémantický aspekt srozumitelnosti, jednoznačnosti a přesnosti (články z let 1929, 1932, 1943, přetištěné s nepatrnými úpravami v jeho *Studiích o spisovném jazyce*: Havránek, 1963). Vznikly práce o hospodářském jazyku zdatné skupiny pracovníků Vysoké školy obchodní: anglisty Zdeňka Vančury (*Hospodářská lingvistika*, 1934), rusisty Leontije Kopeckého (1935), francouzštináře Josefa Čady. Vyšly články Bohuslava Havránka (*NŘ*, 1919) o lékařské a Václava Ertla o elektrotechnické terminologii (*Elektrotechnický obzor*, 1926). Bylo publikováno první vydání průkopnické knihy Eugena Wüster (1931) o mezinárodní normalizaci jazyka v technice.

Po vzniku Pražského lingvistického kroužku (1926) se nový strukturní směr postupně formoval ve spojení s proudem funkčním. Ostrá diskuse mezi radikálním purismem a funkčním pojetím češtiny vyústila v teorii jazykové kultury a spisovnosti češtiny, jejíž rozvíjení je již tak dlouho jedním z bodů programu Ústavu. Rozbor funkčních jazyků/stylů ukázal, „že každý funkční styl, tedy i styl odborný, klade na jazyk zvláštní požadavky, jež je nutno respektovat. Tím byla teoreticky odstraněna hlavní příčina nedorozumění mezi uživateli těchto stylů na jedné a lingvisty na druhé straně. Uplatnění funkčního a strukturálního hlediska umožnilo i svéprávné zkoumání tzv. jazyků odborných (především jazyka hospodářského), v nichž byla

věnována pozornost zejména nejnápadnější složce, termínům. K tomu přistoupila příznivá okolnost, že v té době již byly dány předpoklady i k hlubšímu chápání sémantické výjimečnosti termínu v rámci nového zájmu o jazykovou sémantiku [Bohumil Trnka, 1927]“ (Kocourek, 1965, s. 1–2). Dobrý vztah mezi jazykovědci a oborovými specialisty potvrdil pracovní kontakt s tzv. názvoslovnými spolupracovníky, který se tak osvědčil již Josefu Jungmannovi a mnoha jeho význačným spolupracovníkům a v němž dále naši terminografové pokračují.

Po čtvrtstoletí 1911–35 pokračoval rozvoj českého jazykovědného, převážně funkčně strukturního studia terminologie, jehož se účastnili mnozí přední jazykovědci. Především došlo k několika závažným kolektivním akcím a k vydání publikací. Za prvé to bylo, v úzké spolupráci se slovenskými jazykovědci (o široce založeném slovenském terminologickém bádání srov. Ivan Masár, 1991), pět ročníků *Československého terminologického časopisu* (Ján Horecký, 1962–66), za druhé šest svazků periodika *Terminologické studie* (V. Brand – L. Drozd, 1966–76). A za třetí liberecké sborníky *TERMINA* (M. Žemlička, 1995–2004). Konečně sem patří česká organizace a předsednictví panelů pro terminologii XV. a XVII. Mezinárodního kongresu lingvistů (CIL) v roce 1992 v kanadském městě Québec (sborník Kocourek, 1994/1995, viz jazykovědná zhodnocení Josefa Filipce, 1996b, a Jana Šabršuly, 1997), a v r. 2003 v Praze (viz kompaktní disk CIL XVII, 2003). Terminologickému panelu pražského kongresu spolupředsedala lingvistka a terminoložka Svatava Machová, mimo jiné autorka cenné studie o oborové terminografii (1995).

Pražskému pojetí Guy Rondeau (1981), Christer Laurén – Herbert Picht (1993) i jiní začali říkat československá nebo pražská terminologická škola. Picht a Laurén uváděli na prvním místě mezi klasickými terminologickými školami školu pražskou, kterou právem považovali za teoreticky lingvisticky podloženou (*theoretisch linguistisch untermauert*, c. d., s. 495) a jejímž autorům rezervovali prvních šest článků své antologie přeložených do němčiny (s. 33–108).

K mezinárodní známosti pražské terminologické tradice přispěl také Antonín Kučera, znalec terminologií moderních jazyků a terminograf *par excellence*, který ve Wiesbadenu uskutečnil vydání jazykovědně pojatých, dodnes vlivných monografií o vědecko-technické němčině a francouzštině (Drozd – Seibicke, 1973; Kocourek, 1991). Závažná je rovněž zásluha romanisty Josefa Dubského díky jeho francouzské původní verzi Vachkova *Dictionnaire linguistique de l'École de Prague* (Vachek, 1960, ve spolupráci s J. Dubským), ve světě známého díla plného terminologických úskalí.

Tradice pražského terminologického studia je tedy ve srovnání s hlavními multidisciplinárními přístupy k terminologii výrazně jazykovědná. To znamená, že považuje studium terminologie za součást, subdisciplínu popisu lexika jednotlivých národních jazyků, organicky zapadá do studia jejich celkové stavby a nezahrnuje zkoumání neverbálních sémiotických částí odborných textů. Jazykověda umožňuje také potřebnou expertizu pro latinské a řecké nomenklatury, pro cizí slova, kalky a pro porovnávání termínů mateřštiny a druhého jazyka. Tato tradice je součástí jazykovědy, přičemž jsou její výsledky k dispozici multidisciplinárnímu terminologickému výzkumu, od jazykovědy stále izolovanějšímu.

2. K základům terminologie

Nyní shrneme naše pojetí jazykovědného studia terminologie, poučeného minulostí českého funkčně strukturního výzkumu.

Teoreticky zde stavíme na svébytnosti slovní zásoby (lexika, lexikonu) v soustavě jazykových rovin, na souvislosti mezi definicemi, sémantikou a teorií, na důležitosti verbálních textů pro ověřování jazykových zákonitostí, a na znakovosti jazyka, tj. na jeho strukturní smysluplnosti vytvářející texty umožňující intersubjektivní dorozumívání (Kocourek, 2001, s. 1–27, 29–57; 2010, s. 126–136).

Klademe velký důraz na to, že termíny jsou zvláštní jednotky slovní zásoby národního jazyka, jsou to psané/mluvené lexikální jednotky (lexémy) v užití odborném (v užití jednotlivých oborů).

Termíny považujeme za hlavní sémantické složky odborných textů, jejichž význam je vedle oborové příslušnosti jejich klíčovou vlastností; jejího vymezení v oborových textech si všimneme důkladněji v části třetí.

Oborů, jež rozlišují terminologickou tematiku a ohraničují sémantiku termínů, je mnoho, podle toho, kdo počítá, a proč. *Slovník spisovného jazyka českého* vycházel ze 120 oborů, kanadská databáze TERMIUM má oborů 1600 a seznam názvů oborů pořízený Německou společností pro dokumentaci měl 7508 výrazů rozdělených do 39 tematických skupin (tříd). K mnoha existujícím klasifikačním dělením oborů připojujeme sémiotický rozdíl mezi obory s převážně sémioticky smíšenými texty a obory s texty převážně verbálními.

Termíny fungují v odborných textech, s čímž je spojeno, že jejich význam má tematickou přínáležitost k určitému oboru a že základní údaje o významu termínu poskytují oborové texty včetně oborových seznamů a slovníků, a v osobním styku – oborovi odborníci. Odborné texty v širokém smyslu jsou entity obsahující nejen verbální výrazy složené z lexikálních jednotek, včetně lexikálních akronym a velmi rozsáhlé vrstvy vlastních jmen zahrnujících i chrématonyma, ale také výrazy ze sémiotických neverbálních systémů formálních jazyků exaktních věd a mnohé numerické, alfa-numerické, alfa-značkové a alfa-interpunkční neverbální (nelexikální) výrazy. Sémioticky vysoce důležité formálnějazykové neverbální složky textů mají svou vlastní sémantiku a vymykají se jazykovědnému rozboru. Z těchto omezení vyplývá, že běžné jazykovědné studium terminologie zkoumá texty a textové úseky verbální.

V této souvislosti je vhodné připomenout názor Pražské školy blízkého jazykovědce a lexikologa (lexematika) Eugenia Coseriu, který navrhoval vyloučit terminologii z jazyka vůbec, neboť považoval strukturaci terminologie a nomenklaturu za nelingvistickou (za odlišnou svou formou, významem, způsobem vzniku a vývoje). Jako příklad uváděl 300 000 termínů chemie a ponechával terminologii stranou, dokud by se nezjistilo, do jaké míry terminologická struktura závisí na strukturaci lingvistické (Coseriu, 2001, s. 221–225). Strukturální námitka Eugenia Coseriu je vážná, i když je třeba ji konkretizovat a zúžit. Přísný požadavek spisovnosti termínů otázku zjednodušuje (viz heslo *termín* Olgy Martincové v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002). Vyloučení centra terminologie z lexika by bylo vyloučením jeho důležité části.

V závěru této části uvádíme ještě nutné poznámky o podstatných stránkách terminologie, jejichž zpracování jsme musili vzhledem k prostorovému omezení v tomto textu vynechat. Je to jednak shrnutí různých mezinárodních multidisciplinárních přístupů k terminologii (Wüster, 1974; Rey, 1998/1999, a mnohé soudobé směry), jednak široká otázka hodnocení termínů. Hodnocení zahrnuje výběrovost versus otevřenost terminologie, její centrum versus periferii, její spisovnost versus nespisovnost, její ustálenost versus neustálenost, její domácí versus cizojazyčný původ a vůbec všechny druhy hodnocení až po hodnocení epistemologické.

K hodnocení patří rozsáhlý obor zpracovávání, sjednocování, ustalování a případně normalizace terminologie, jehož zásady vždy byly z jazykových hledisek rozpracováváně pře-

devším pracovníky Ústavu pro jazyk český. Tento obor zvažuje a velmi podrobně hodnotí skutečné, ideální a doporučené vlastnosti termínů, jejichž soustavu důkladně zpracoval a uplatňuje v jazykovém poradenství. Jsou to především tyto vlastnosti: ustálenost, systémost, mezinárodnost, významová průzračnost, přesnost, nosnost (derivativnost), nociónálnost, jednojmennost, synonymita, jednoznačnost, ústrojnost (spisovnost), úkonost (komunikační funkčnost), viz Poštolková – Roudný – Tejnor (1983). Z těchto poznámek je zřejmé, že ačkoli se tento přístup mnohdy považuje za složku samostatného multidisciplinárního terminologického oboru, má základní přínos jazykovědný.

3. Definice termínu a terminologická sémantika

Termín považujeme za zvláštní typ definovaných a odborně vysvětlených lexikálních jednotek (lexémů) fungujících ve verbálních (lexikálních) odborných textech; jsou to buď slova (např. *substantivum*, *lemma*, *mluvnictví*), nebo sousloví, včetně jejich ustálených synonymních akronym (*nominální skupina*, *NS*, *závislostní strom*, *asymetrický dualismus*), anebo to jsou lexikální jednotky v dílčích odborně vymezených významech (např. *rovina* [v jazykovědě], *výpůjčka* [„přejímka“, v slovo tvorbě], *pole* [v lexikologii]).

Při této příležitosti upozorňujeme tak říkajíc pod čarou, že v *Lingvistickém slovníku Pražské školy* (Vachek, 2005) jsou, již od prvních francouzských vydání z let 1960 a 1966, pod heslem (*technický*) *termín* (a *automatizované slovo*) zařazeny definice L. Kopeckého z roku 1935. Termín má tedy domovské právo v Pražské škole již od začátku.

Co nám tato definice říká o termínech? Termíny lze jazykovědně zkoumat ve verbálních textech daného oboru. Důkladné znalosti oboru jsou tedy předpokladem pro volbu oborových textů. Jako druh lexikálních jednotek jsou termíny jednotky lexikálně znakové povahy (*signifiant–signifié*, *definiendum–definiens*, *explicandum–explicans*) a terminologie je speciální vrstvou lexika. Jako takovým jsou termínům k dispozici metody všech jazykovědných oborů, například synchronický i diachronický popis termínů všech zainteresovaných jazyků na všech jazykových rovinách. Na jednotlivých rovinách se mohou objevit a objevují se specifické aspekty, kterým terminologické jazykovědné studium věnuje zvláštní pozornost.

Hlavní důraz jazykovědného terminologického studia je v oblasti lexikologicko-lexikografické, tj. v oblasti Filipcovy nauky o slovní zásobě, která zahrnuje tvoření slov a lexikální sémantiku (Filipец – Čermák, 1985, s. 13; Filipец, 1996a, s. 137–157; Čermák – Blatná, 1995, s. 14–49). V tvorbě termínů jde o nejrůznější druhy tvoření lexikálních jednotek, zejména o důkladný popis a podrobnou, i minisyntaktickou charakteristiku souslovných termínů a terminologických akronym a zkratk.

Naše definice vyjadřuje, že termíny slouží v odborných textech, tj. mohou být cílem znakově pojatého rozboru usilujícího o poznání na textech založené strukturní smysluplnosti termínů. Znakové pojetí je tedy protějškem takového zkoumání terminologie, které nedůvěřuje obtížně uchopitelnému vymezování významu přirozeným jazykem a je založeno na jeho různých formálních vlastnostech. V oblasti termínové sémantiky odkazuje výše uvedený výměr na definovanost zkoumaného výrazu, kterou podstatně rozšiřujeme o odborné vysvětlení významu termínů. Výraz *vysvětlení/vysvětlování* používáme v dále uvedeném významu. Zde na rozdíl od dřívější širší definice termínu zdůrazňujeme výslovně skutečnost, že vymezení významu se v odborných verbálních textech neomezuje na přísnou definici, ale že používá vedle definic nejrůznější způsoby odborného vysvětlování významu, které jsou v oborech

běžné a z nichž mnohé zjistíme například analýzou terminografických technik autorů znamenitých slovníků: Josefa Vachka (2005) a kolektivu Petra Karlíka, Marka Nekuly a Jany Pleskalové (2002). Patří sem například tyto složky vysvětlování: latinský vědecký název, volná parafráze, stručné shrnutí funkce nebo stručný popis, odkaz na autora (nebo autory), na jeho pojetí nebo práci, na jazykovědnou školu nebo vývojové období, na nynější synonymum domácí nebo cizího původu, na cizojazyčný ekvivalent nebo anglicismus, na pseudosynonymum dřívější nebo v čase následující, na výčet nebo příklady nebo prototypy, na kontexty termínu, na rozdíl mezi daným termínem a jinými blízkými termíny, na vyhovující motivaci nebo etymologii (na vyhovující slootovorný nebo etymologický význam), na přirovnání, na vyhovující význam figurativní (metaforický nebo metonymický, sémaziologicko-onomaziologický), na hyperonymum, na ko-hyponyma, hyponyma, meronyma, antonyma, již nepřímo zmíněná vlastní jména a další.

Výše uvedená definice obsahuje tedy odkaz na obtížně uchopitelný význam termínu, což je třeba chápat jako výzkumnou výzvu do budoucna, kterou zde nahlížíme z hlediska české terminologie jazykovědné. Naše definice je hypotéza, která chce být pohnutkou pro zkoumání povahy smysluplnosti termínů, pohnutkou pro rozsáhlou sémantickou terminologickou analýzu metajazykových úryvků odborných textů. Jde o to zjistit, jak termíny opravdu fungují.

Různí jazykovědci by k tomuto úkolu přistupovali různě, jedni korpusově, jiní paměťovou intuitivní reflexí. Sémantické zpracovávání bohatého textového materiálu vyzývá k přezkoušení přístupu reflexivního s využitím verifikačního a inspirujícího potenciálu sémantických korpusů nebo minikorpusů metajazykových textů.

Metody sémantického výzkumu musí být přizpůsobeny otázkám, na něž se hledá odpověď. Z takovýchto otázek nám na mysl přicházejí tyto: Zda, respektive v kterých případech má termín v oboru známý jednotný systémový význam nezávislý na kontextu. Zda pro některé termíny platí asymetrický dualismus, totiž že například termín *struktura* je mnohovýznamný, tj. významem se liší v pojetí Saussura, Hjelmsleva a Trnky; a že například termíny *lingvistika*, *jazykověda*, *jazykozpyt* a *filologie* tvoří pseudosynonymní skupinu pokrývající široké sémantické pole; nebo že výraz *terminologie* je vlastně dvojtermín („soubor termínů“ a „studium termínů“) a výraz *jazyk* trojtermín („*langue* plus *parole*“, „*langue*“ a „*langage*“, sémiotický systém). Zda je termín dostatečně definovaný v daném kontextu, ale ve všech kontextech témuž definientu neodpovídá. Zda se v textech modifikuje význam termínů v jejich ohýbaných tvarech, derivacích a kompozitech. Konečně stěžejní široká otázka: Jak probíhá ve verbálních odborných textech souhra mezi termíny a takzvanými odborně orientovanými obecnými výrazy a do jaké míry termíny pod vlivem kontaktních obecných výrazů ve větě mění svůj význam.

Z odpovědí na takovéto a podobné otázky získané naznačenými metodami by mělo být možno se dozvědět více o tom, co znakovost termínů znamená v jazykovědném zkoumání terminologie oborů s převahou verbálních textů, a tím ukázat, jak čelit obtížím uchopitelnosti významu přirozeným jazykem.

4. Nové směry

V minulých letech byly publikovány důležité práce, které obohacují naši odborně jazykovou literaturu o tři soudobé přístupy lišící se od znakovosti svým sémantickým pojetím. Zde o nich nemůžeme pro prostorovou tíseň pojednat tak, jak zasluhují, ale chceme na ně alespoň upozornit.

Je to nejdříve analýza deseti společensky a lidsky vysoce zajímavých jazykových námětů souvisejících s pojmem komunikační situace v první části výjimečné publikace Františka Daneše, na které se podílela řada významných jazykovědců (kromě Františka Daneše to jsou: Jan Kořenský, Jiří Kraus, Světlá Čmejrková, Ivana Bozděchová, Jaroslava Hlavsová, Jaroslav Bartošek): *Český jazyk na přelomu tisíciletí* (Daneš a kol., 1997, s. 25–158).

Druhý směr je dnes velmi vlivná kognitivní lingvistika, kterou terminoložka Ivana Bozděchová (2009, 2010) spojuje s pražským pojetím a jejichž poznatků doporučuje hlouběji využívat v teorii terminologie.

A třetí směr je již ustavený komputačně statistický korpusový přístup, rozvíjený např. Dominikou Šrajarovou v článku o automatickém vyhledávání termínů a jeho dopadu na definici termínu (2009).

Bylo by slibné, kdyby spolupůsobení a vzájemná diskuse těchto tří pojetí se znakovým funkčně strukturním přístupem tvořily mozaiku české jazykovědy odborného jazyka v blízké budoucnosti.

Literatura

- BOZDĚCHOVÁ, I. (2009): *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum.
- BOZDĚCHOVÁ, I. (2010): Teorie terminologie a kognitivní lingvistika: k pojetí kategorizace, definice a nominace. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 163–175.
- BRAND, V. – DROZD, L. (eds.) (1966–1976): *Terminologické studie, 1–6*. Praha: Katedra (neslovanských) jazyků PEF VŠZ.
- COSERIU, E. (2001): *L'Homme et son langage*. Louvain – Paris – Sterling, Virginia: Peeters.
- ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R. (eds.) (1995): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H.
- DANEŠ, F., a kol. (1997): *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha: Academia.
- DROZD, L. – SEIBICKE, W. (1973): *Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache*. Wiesbaden: Brandstetter.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- FILIPEC, J. (1995): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 14–49.
- FILIPEC, J. (1996a): *Studia Lexicologica*. München: Sagner.
- FILIPEC, J. (1996b) Terminologie et linguistique de spécialité... (recenze). *Slovo a slovesnost*, 57, s. 133–140.
- HAVRÁNEK, B. (1963): *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- HORECKÝ, J., ed. (1962–1966): *Československý terminologický časopis, 1–5*. Bratislava: SAV.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KOCOUREK, R. (1965): Termín a jeho definice. *Československý terminologický časopis*, 4, s. 1–25.
- KOCOUREK, R. (1991): *La langue française de la technique et de la science: vers une linguistique de la langue savante*. 2. vyd., předmluva: Alain Rey. Wiesbaden: Brandstetter. [1. vyd. 1982.]
- KOCOUREK, R. (ed.) (1994/95): *Terminology and LSP Linguistics*. Halifax: Dalhousie University (ALFA).
- KOCOUREK, R. (2001): *Essays in French and English Linguistics: Words and Terms, Meanings and Texts*. Louvain – Paris – Sterling, Virginia: Peeters.
- KOCOUREK, R. (2010): The uniqueness of human natural languages. In: M. Malá – P. Šaldová (eds.), *Festschrift for Libuše Dušková*. Praha: UK, s. 121–151.

- KOPECKIJ, L. (1935): O lexikálním plánu hospodářského jazyka. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 120–122.
- LAURÉN, C. – PICT, H. (eds.) (1993): *Ausgewählte Texte zur Terminologie*. Wien: International Network for Terminology.
- MACHOVÁ, S. (1995): Terminografie. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, S. 137–157.
- MASÁR, I. (1991): *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: SAV. [S důkladnou bibliografií a rejstříkem.]
- MATHESIUS, V. (1929): Funkční linguistika. In: *Sborník přednášek pronesených na Prvém sjezdu česko-slovenských profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.–7. dubna 1929* (Premier congrès des professeurs tchécoslovaques de philosophie, de philologie et d'histoire), s. 118–130.
- POŠTOLKOVÁ, B. – ROUDNÝ, M. – TEJNOR, A. (1983): *O české terminologii*. Praha: Academia.
- REY, A. (1998/1999): Terminology between the experience of reality and the command of signs. *Terminology* (Benjamins), 5, s. 121–134.
- RONDEAU, G. (1981): *Introduction à la terminologie*. Montréal: CEC.
- ŠABRŠULA, J. (1997): Actes de langue française et de linguistique 7/8. *Linguistica Pragensia*, 1, s. 42–47.
- ŠRAJEROVÁ, D. (2009): Automatické vyhledávání termínů a jeho dopad na definici termínu. *Časopis pro moderní filologii*, 91, s. 1–19.
- TRNKA, B. (1927): Semasiologie a její význam pro jazykozpyt. *Časopis pro moderní filologii*, 13, s. 40–46 a 121–133.
- VACHEK, J. (1960): *Dictionnaire linguistique de l'École de Prague*. Avec la collaboration de J. Dubský. Utrecht – Anvers: Spectrum.
- VACHEK, J. (2005): *Lingvistický slovník Pražské školy*. Praha: Karolinum.
- VANČURA, Z. (1934): *Hospodářská linguistika*. Praha: Věd. knihkup. a nakl. Miloše Procházky.
- WÜSTER, E. (1931): *Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*. Berlin [3. vyd. 1970, Bonn: Bouvier, s dodatky].
- WÜSTER, E. (1974): Die allgemeine Terminologielehre – ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und den Sachwissenschaften. *Linguistics*, 119, s. 61–106; také in: C. Laurén – H. Picht (eds.), 1993, s. 331–396.
- ŽEMLIČKA, M. (ed.) (1995–2004): *TERMINA 1–3*. Liberec: TU Liberec – ÚJČ.

A note on a linguistic study of terminology

Unlike various multidisciplinary approaches to specialized terminology of fields of knowledge, the Czech tradition, sometimes called the Prague school of terminology, has a distinctly linguistic character. The tradition combines the concept of the functional specialized language/style and the insistence on structural meaningfulness. The development of the tradition during the 20th century is briefly traced and main features of the author's resulting approach are outlined. A definition of the term is presented as a hypothetical conception to be tested by analyses relying on the verifying and inspiring potential of semantic corpora and minicorpora of metalinguistic passages from specialized literature. The texts to be analyzed have to be verbal and the metalinguistic passages are to be understood as definitions and a broad range of expert explanations actually occurring in specialized texts. In conclusion, recent Czech contributions to communicational, cognitivist and computational trends in term study are introduced and discussion between the four different approaches is encouraged.

Praha a Halifax, Dalhousie University, Kanada
 rokorek@telia.com

Diachronie a synchronie v historii české dialektologie

JAROSLAVA HLAVSOVÁ

Mé dnešní uvažování o diachronním a synchronním pohledu na český jazyk je výsledkem právě mého diachronního pohledu na desítky let vlastní práce v dialektologii. Ta přitom nespočívá jen v terénním výzkumu, popisu a mapování českých nářečí, ale i v práci spíše „metadialektologické“. Před 20 lety jsem se totiž delší dobu zabývala historií české dialektologie od jejích počátků až do doby poválečné, do r. 1945. Snaha o zaznamenání a zhodnocení mnoha tištěných i rukopisných prací, příspěvků odborných i amatérských, vyústila v řadu studií na pokračování otištěných v *Naší řeči* (Hlavsová, 1987, 1991). Dialektologické práce tohoto celého období jsou podkladem mého pokusu o zhodnocení vztahu a přístupu české dialektologie k diachronii a synchronii.

Na počátku výkladu bývá prospěšné ujasnit si vztah oboru k užívanému pojmosloví, zpřesnit jeho chápání pro dané téma. Základní dvojicí termínů spojenou s tématem naší konference i mého příspěvku je **diachronie** a **synchronie**. (Ve starších de Saussurových poznámkách bývá dvojice termínů **motus** a **status**.) Později tu vedle termínu **diachronní** najdeme také synonymní termín **kinematický** a zároveň popisnou termínovou dvojici **lingvistika evoluční** a **statická** spolu s konstatováním, že časový faktor vytváří pro lingvistiku specifické potíže, které jiné vědy nemají. Už v r. 1885 formuloval rozdíl mezi statickým a historickým studiem jazyka T. G. Masaryk, který si tuto saussurovskou dichotomii uvědomoval a propagoval ji.

Podle názoru prof. J. Vachka, publikovaného r. 1967 ve Slově a slovesnosti (*Glosa k dnešní situaci ve studiu jazykové diachronie*) už Pražský lingvistický kroužek (PLK) dokázal základní antinomii synchronie a diachronie překlenout funkčně-strukturní koncepcí jazyka a jeho chápáním jako ne plně vyváženého systému. Tím se PLK odlišil od jiných strukturalistických směrů synchronně orientovaných.

Důležité je také uvědomit si, jak pracovat s pojmy **systém** a (jeho) **struktura**, které se často nevhodně zaměňují (v PLK např. obojí nerozlišuje P. Bogatyrev). Prospěšné je chápat jako strukturu vnitřní uspořádání systému, jeho prvků, souhrn v něm existujících vztahů. Ke studiu vnitřních vztahů dialektu i jeho vztahu k dialektům jiným a k jazyku spisovnému je pojem struktury nezbytný.

Dalším pojmem i termínem potřebným pro studium systému je představa určitého synchronního **průřezu**, který s jistou abstrakcí umožňuje sledování prvků (de Saussure používal termín **idiosynchronní**); tady odbočím k termínu a pojmu s touto rovinou nesouvisejícímu, avšak i dialektology užívanému – **idiolekt**. Ten totiž plně idiosynchronní být nemůže: je to mluva jednoho mluvčího a statická není, ale protože je ovlivňována různými vlivy, během života se mění. Představa synchronního průřezu je nosná i pro studia historická, jak dosvěd-

čovaly např. systémové výklady staročeského lexika od I. Němce (publikované mj. v letech 1968 a 1980). Teorie synchronních průřezů jako nástroje diachronního průzkumu jazyka však obecně přijímána nebyla, kritizoval ji např. V. Barnet, jak informovala zpráva Vachkova (1967). Domnívám se však, že bez pojmového základu jedné společné roviny, která umožní sledovat současně dobové doklady z celonárodní (spisovné) formy jazyka i z jednotlivých poznatků o dialektech, je představa historického stavu neúplná.

Vzájemného poměru diachronie a synchronie se týkají také terminologizované výrazy dialektologické. Pro strukturní chápání národního jazyka je velmi prospěšný, ač opomíjený Havránekův pojem i termín **lidový jazyk**. Havránek ho ve svém díle *Nářečí česká* (1934), jediné své práci se strukturní metodou výkladu, definuje jako **souhrn nářečí místních i sociálních**. I když v české dialektologii od jejího počátku výrazně převažuje studium diachronní, je pojem **lidový jazyk** jeho nezbytným synchronním doplněním. Tato převaha diachronie jako inherentního rysu metodologie studia nářečí vyplývá už z faktu, že předmětem oboru je zkoumání **postupně zanikajících** útvarů národního jazyka.

Pouze princip **diferenčnosti jevů** je v podstatě synchronní. Předpokládá totiž srovnání existujících dialektů v jednom časovém průmětu se soudobou spisovnou normou a sleduje jejich vzájemnou odlišnost. Ostatní postupy se vždy týkají diachronie, a to i tehdy, když srovnáváme současný a minulý stav nářečí pro odhad vývojových tendencí a perspektiv některých novot v jazyce.

V tradičním vědeckém využití poznatků dialektologie byly v jejích počátcích však spíše **potřeby historické jazykovědy**; údaje o nářečních jevech posloužily pro podporu a doplnění staročeských dokladů a později v systémovém přístupu i k rekonstrukci a výkladu změn v jazyce, zachycených v památkách písemných. Historické mluvnice využívaly nářeční materiál v různé míře. Gebauerovi bylo vytýkáno, že ho nevyužil dostatečně, úroveň do té doby sebraného nářečního materiálu mu ale víc neumožnila.

Jinak tomu bylo už v době, kdy vyšla *Historická mluvnice* Trávníčkova (1935), hojně nářečními doklady podepřená, a zejména pak v letech šedesátých 20. století, kdy publikovali A. Lamprecht, D. Šlosar a J. Bauer *Historický vývoj češtiny* (1977) se systémovým využitím rozsáhlých nářečních poznatků pro rekonstrukci staročeského vývoje.

Ze systémových vztahů je v knize např. odvozena a vyložena náležitá příčina staročeské přehlásky **ä > ě**, kterou Gebauer mylně vysvětloval vlivem německým. Plošnou registrací nářečních forem doložených na celém jazykovém území však může dojít i k srovnávání tvarů výsledkem shodných, ale vývojově odlišných. Příkladem je tu dativ plurálu s koncovkou **-om**, která není výsledkem shodných vývojových postupů v českých nářečích jihozápadních či v dialektech moravských, a proti tomu tvar severovýchodočeský (*k sousedom*, *k Novákom*), který tu souvisí s oblastní výslovností bilabiálního *w*. Tento rozdíl doložil mj. historický nářeční materiál nověji publikovaný v knize F. Cuřina *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen* (z r. 1969).

K pojmům, které bychom mohli označit jako **synchronní**, paradoxně též patří v dialektologii účelně užívaný **nejstarší zjistitelný stav**. Je to právě časová rovina, synchronní průřez, třebaže orientovaný na vývojově nejvzdálenější část současného dialektu přibližně stejného stáří, daného věkem informátorů.

Nakonec ještě je tu sám termín **tradiční teritoriální dialekt**. Toto sousloví vyjadřuje vztah zkoumaného nářečí k času i prostoru vymezenému pomyslnou osou vertikální i horizontální. O teritoriu uvažujeme v souvislosti s jazykovým zeměpisem. Co je však **tradiční**? Odhlédneme-li od teologického významu slova **tradice**, zbývá ještě řada využití v různých histo-

rických odvětvích, pro něž **tradice** znamená historicky vzniklé normy a hodnoty předávané z generace na generaci. Jev, který už můžeme označit jako **tradiční**, trvá např. pro etnology aspoň tři generace. Záměrně upozorňuji na široké časové chápání toho, co se i v nářečí utváří a drží jako jeho charakteristický znak. Proto i přes zřetel k dynamice dialektu zkoumáme za svého života vlastně jediný časový (synchronní) průřez. Pro nářečí s dávnou historií je námi zkoumaný stav jen vývojovou epizodou. V kapitole o synchronní lingvistice najdeme u de Saussura podobně široké chápání: „V praxi není určitý stav jazyka nějaký bod, ale delší nebo kratší časový úsek, během kterého dochází k minimálnímu množství změn. Může trvat deset let, generaci, století, ba více“ (de Saussure, 1989). To potvrzuje i soudobý výzkum českých nářečí. Je samozřejmé, že změny v dialektu, které zpravidla představuje jen různý stupeň zániku charakteristických znaků, nejsou stejně rychle v jednotlivých částech jeho systému. Jejich propojení pak působí v jednotlivostech rozdíly v jejich udržení, např. lexikalizací hláskoslovných nebo morfologických jevů, které se u jiných slov v místě už neužívají (např. severovýchodočeské *prauda, do usi; za Borovnicej* apod.).

Při zpracování sebraného nářečního materiálu shledáváme pak v dialektologických metodách zpravidla rozpor, který vyplývá ze synchronní povahy sebraných dat a stále potřeby přihlížet k vývoji zkoumaného dialektu, zachyceného v dubletních podobách (v rozdílech nejen mezigeneračních), ale především dodržovat obvyklý historický výklad nářečních znaků. Tím se vyznačuje i klasifikace nářečí a způsob výkladu ve dvou velkých kompendiích vzniklých s více než třicetiletým časovým odstupem, totiž v Havránkových *Nářečích českých* (1934) a v pozdějším *Nástinu české dialektologie* J. Běliče (1972). Zejména popis hláskosloví bývá i v regionálních monografiích často veden vývojem střidnic za předpokládané hlásky až pračeské, případně praslovanské.

První oddíl nářečního systému, ve kterém v poválečných monografiích nahradil historický výklad už postup synchronní, je kmenosloví synchronně pojaté jako tvoření slov, srovnávané pouze se spisovnou normou. Tradice diachronního výkladu nářečí sahá až k počátkům dialektologie, prvních popisů hláskosloví a tvarosloví českých a moravských dialektů.

Práce A. V. Šembery a jeho současníků měly dokázat tehdy předpokládanou návaznost nářečních hranic na kmenovou diferenciaci českého území v době předhistorické. Také pro podporu argumentů ve výkladech historických mluvnic měla posloužit soudobá nářečí jako výtéžek spíše pomocné vědy historické. Postupná emancipace dialektologie jako samostatného odvětví jazykovědy spadá až do období Gebauerova semináře a v něm zadaných studií v duchu mladogramatického zájmu o živý jazyk. Tradice monografického zpracování rodného nářečí badatelů víceméně stačila pokrýt území českého jazyka, ve zpracování regionálních nářečních monografií pokračovala nakonec i moje generace dialektologů. V posledních desetiletích však už monografie popisují nářečí na diferenčním principu a doklady konfrontují synchronně se spisovnou normou.

Nejvýznamnější a metodologicky nejpropracovanější způsob zachycení nářečních rozdílů však představuje **jazykový zeměpis**. Bylo by patrně zbytečné zde připomínat dílo tak známé v lingvistické veřejnosti, jakým je *Český jazykový atlas (ČJA)*, výsledek intenzivní společné práce dialektologů více generací. Je záměrnou optimální syntézou synchronního sběru (v rozmezí zhruba 15 let terénní práce) a synchronního i diachronního pohledu na mapovány a komentovaný materiál. Pro sledovanou dynamiku je i na statické mapě určitá možnost jejího grafického vyjádření; vicegenerační výběr informátorů je záměrným odklonem od pouhého zjišťování nejstaršího zjistitelného stavu. Grafické znázorňování nářečních rozdílů na mapě má i v naší dialektologii tradici od samých jejích počátků. První mapy (Šemberova, Duško-

va) se omezily na znázornění nářečních hranic nebo zeměpisného rozsahu jednoho nářečního jevu (studie Frintova o bilabiálním w). Teprve výsledky poválečných korespondenčních anket registrují výsledné odpovědi přímo ve vztahu k obci, místu zjištění. Takto detailní je pak i zachycení výsledku výzkumu v mapách ČJA. Naplnil se tak požadavek Havránkův z r. 1924 z programové stati *K české dialektologii* (vlastně širší recenze Vydrovy monografie o jihočeském dialektu) vypracovat nejen lokální monografie pro zachycení a výklad celého systému určitého nářečí, ale jazykovězeměpisnou metodou vymezit nářeční rozdíly včetně jejich historických příčin. Havránek zde plánuje postup od **jazykové geografie** k **jazykové geologii** (tj. od popisného územního vymezení nářečních rozdílů k zkoumání jejich vzniku a historických příčin jejich šíření). Na rozdíl od podobného rozlišení dvojice **etnografie** – **etnologie** se paralelní termín **jazyková geologie** nikdy neujal.

Pro českou dialektologii není zanedbatelný ani vědecký záměr vpravdě diachronní, třebaže práce historické dialektologie tak četné nejsou. Určitým obratem k **historické dialektologii**, což je zároveň název Havránkova příspěvku na brněnské dialektologické konferenci, je polovina let padesátých, kdy se konference konala. S. Utěšený (1955) tehdy připomněl: „Historická dialektologie se dnes dostává do středu zájmu pokrokové lingvistické práce na celém světě.“ Vzniká řada prací vycházejících ze studia matrik a urbářů, vrací se otázka návaznosti nářečních oblastí na staré kmenové dialekty i problém vzniku nářečních oblastí současných. Velký podíl na práci historické je zejména u dialektologů moravských, mezi první studie o historii moravských nářečí patří práce T. Vodičky, vydaná už těsně po Národopisné výstavě československé (NVČ) r. 1896.

Nejvýznamnějším novějším přínosem k historické dialektologii však jsou tři knihy F. Cuřína, které vyšly v letech šedesátých, poslední z nich r. 1969 – *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen*. Právě v ní byl otištěn i do té doby neznámý materiál Erbenův a Malochův. Autor zpracoval také doklady z 18. století z tereziánského a josefského katastru. Aspekt diachronní však na realizaci v obsáhlejších, popř. týmových dílech dialektologických teprve čeká. Nesnadnost takových historických studií nepochybně souvisí i s potřebným školením paleografickým. (Pro zajímavost uvádím, že de Saussure (1989) soudil jinak: „Obecně je mnohem těžší se zabývat statickou lingvistikou než historií ... lingvistika, která proniká do hodnot a koexistujících vztahů, představuje obtíže mnohem větší“.)

Závěrem několika odkazů na různé aspekty české dialektologie v naznačených otázkách diachronie a synchronie je možné ještě připomenout, že mnohé náměty a požadavky současnosti jsou vlastně staré. Např. A. V. Šembera už v r. 1864 připomněl v předmluvě ke svým *Základům dialektologie československé*, že srovnání jazyka místních archivů se současným nářečním stavem badatele teprve čeká; a pak – o 90 let později – B. Havránek stanoví úkol „vidět nářečí v stálém pohybu“, ..., tedy pěstovat dialektologii v širším smyslu „historickou“.

Od počátků dialektologie představovaných generací Šemberovou přes sběratelské úsilí pracovníků generace Duškovy v době Národopisné výstavy československé v roce 1895 a Gebauerových žáků až po moderní požadavky Havránkovy, konkrétně představené v jeho *Nářečích českých*, a po výsledky jazykovězeměpisné práce úspěšně dovršené v současné době generací ČJA má tedy i česká dialektologie na otázky diachronie a synchronie ve své dlouholeté tradici mnoho dobrých odpovědí.

Literatura

- BĚLIČ, J. (1972): *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN.
- CUŘÍN, F. (1969): *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen*. Praha: UK.
- Český jazykový atlas I–V, *Dodatky*. Praha: Academia 1992–2011.
- HAVRÁNEK, B. (1924): K české dialektologii. *Listy filologické*, 51, s. 263–271, 337–358.
- HAVRÁNEK, B. (1934): Nářečí česká. *Čs. vlastivěda*, 3. Jazyk. Praha: Česká grafická unie, s. 84–218.
- HLAVSOVÁ, J. (1987): Počátky české dialektologie, I, II. *Naše řeč*, 70, s. 75–81 a 141–149.
- HLAVSOVÁ, J. (1991): Období rozvoje české dialektologie v letech 1895–1945. Část 1., 2. a 3. *Naše řeč*, 74, s. 86–94, 132–141 a 225–233.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. (1977): *Historický vývoj češtiny. Hláskosloví, tvarosloví, skladba*. Praha: SPN.
- NĚMEC, I. (1968): *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia.
- NĚMEC, I. (1980): *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia.
- SAUSSURE, F. DE (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- ŠEMBERA, A. V. (1864): *Základové dialektologie československé*. Vídeň: Nákladem spisovatelovým.
- TRÁVNÍČEK, F. (1935): *Historická mluvnice československá: úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Melantrich.
- UTĚŠENÝ, S. (1955): Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie. *Slovo a slovesnost*, 16, s. 146–153.
- VACHEK, J. (1967): Glosa k dnešní situaci ve studiu jazykové diachronie. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 364–369.

Diachrony and synchrony in the history of Czech dialectology

In considering the methodology of dialectology (i.e. regional differences within a single language), we can still observe a certain conflict between diachronic approach to the interpretation of the phenomena under study (evaluation from the historical perspective) and the possibilities offered by synchronic material. Language geography methods allow for the mere observation of relatively synchronic phenomena even in spite of the attempt to capture certain developmental tendencies on maps or to depict the state of various historical periods in the confrontation of various time periods. The amount of data collected for *Český jazykový atlas* (the *Czech Language Atlas*) does not allow for more than the comparison of usage of a mere 2-3 generations. In contributions on the history of the field (gradually published by the author in the journal *Naše řeč*) from its beginnings up until 1945, a number of printed and handwritten materials represent the effort at that time to use dialectal material mainly as proof of the historical development of the language. After the foundation of Pražský lingvistický kroužek (Prague Linguistic Circle) individual dialectological works based on the Circle's theories appeared. Their authors were aware of the fact that their studies evaluate only one time period with reference to the contemporary language system.

České syntaktické bádání od Šmilauera po dnešek očima Prahy a Brna

PETR KARLÍK – JARMILA PANEVOVÁ

Předkládáme zde pouze hlavní myšlenky příspěvku, jehož plná verze je publikována v článku P. Karlíka – J. Panevové (2012). I na této verzi se podíleli oba autoři každý svým pohledem lišícím se školením i praxí, kterými prošli.

Při přehledu současného syntaktologického bádání se v Praze soustřeďuje pozornost na 4 pracoviště (bohemitika na Filozofické fakultě UK, Ústav pro jazyk český AV ČR, ÚFAL na Matematicko-fyzikální fakultě UK a Ústav teoretické a počítačové lingvistiky FF UK). Pražská pracoviště měla k sobě personálně i lokálně blízko, přesto však nejde o jeden teoretický proud, zatímco v Brně je v centru pozornosti pracoviště jediné, a sice bohemitika na Filozofické fakultě MU (dlouho propojená s dialektologickým oddělením ÚJČ AV ČR), reprezentující syntaktickou školu jednotnou.

V prvním období naznačeném v názvu příspěvku je hranice pozornosti autorů vytyčena Šmilauerovou *Novočeskou skladbou* (1947, dále *NS*). Vedle ní tu prakticky ve stejné době stojí Havránek – Jedličková *Česká mluvnice*¹ a Trávníčková *Mluvnice spisovné češtiny 2, Skladba* (1951). Všechna jmenovaná díla spojuje úsilí o aspekt didaktický, přesto jsou koncepčně různá. Trávníček a Havránek s Jedličkou nebyli seznámeni s teoriemi moderní syntaxe, kdežto Šmilauer se inspiroval pracemi L. Tesnière. Stopy této inspirace nese jak *NS*, tak ještě výrazněji didakticky zaměřená *Učebnice větného rozboru* (1955, dále *UVR*). Šmilauer vytvořil metodologicky jednotný nerozporuplný systém, v němž skladba vět (klauzí) i souvětí je založena na principu závislosti (včetně jejího grafického znázornění v *UVR* v duchu Tesnièrových stémat) s rozlišením formálních větných vztahů (parataxe a hypotaxe) a větných vztahů významových (koordinace, determinace). Závislostní grafy formalizují vztah slova řídícího (v současné terminologii teorie grafů uzlu rodičovského) a slova závislého (uzlů dceřiných), jsou v nich tedy zachyceny vztahy strukturní, ale zachycují také – navíc proti Tesnièrovi – vztahy lineární, odpovídající pořadí slov ve větě.

Z brněnského pohledu se jako nevýhoda jeví, že v grafu (a tím i ve školském větném rozboru) se uplatňují jako samostatné jednotky pouze slova autosémantická. Celkově se však pohledy obou autorů shodují v tom, že Šmilauer popis skladby nejen systematizoval, ale v mnohém předjal principy deklarované až v dalších moderních zahraničních přístupech: používá se Tesnièrova terminu „translace“ pro operaci později používanou jako samostatný komponent gramatiky u Chomského (1957) – totiž transformace. Implicitně Šmilauer při výkladu holých a rozvitých členů používá princip endocentrickosti syntaktické konstrukce (rozvitý člen je člen stejné kategorie jako jeho člen holý).

¹ Její 1. vydání vyšlo v r. 1951, v podobě *Stručné mluvnice české* v r. 1950.

Zbývající dvě mluvnice za Šmilauerem teoreticky zaostávají. Trávníčkova mluvnice vzniká v době doznívajících mladogramatických cílů deskriptivních, od klasických gramatik akcentujících formu se však částečně odklání; bohatý materiál je hodnocen intuitivně s vložením sémantických hodnocení. Mluvnice Havránkova – Jedličkova se odlišuje v tom, že syntax je v ní jedním z gramatických oddílů, hodnocení jsou tu prezentována normativně. Je třeba dodat, že tato mluvnice sloužila u nás po dlouhá léta jako etalon, podle nějž vznikaly jazykové příručky a školní učebnice (nejen češtiny, ale v mnoha rysech i cizích jazyků).

Česká syntax však stále ještě nebyla součástí celkové teorie jazyka. Opírá se pouze o morfologii a okrajově o fonetiku (prostřednictvím intonace a kadence), a to přesto, že od poloviny 50. let nastupuje nová generace českých a slovenských syntaktiků-strukturalistů (Hausenblas, 1958; Němec, 1958; Sgall, 1958; Křížková /později Běličová/, 1960; Bauer, 1960), kteří se převážně zabývají diachronním pohledem, popř. jednotlivými, vývojově nazíranými, kategoriemi. Jako samostatná kniha vycházejí *Základy české skladby* F. Kopečného (1958). Je to kniha myšlenkově i materiálově bohatá, najdeme v ní mnoho cenného o významu morfologických kategorií (zejména času a vidu), postřehy morfosyntaktické (např. o reflexivizaci) a pohled kontrastivní na jazyky slovanské i jiné. Není to však systematická kniha o syntaxi, v níž by se čtenář rychle a soustavně orientoval. V rozšířené verzi tohoto příspěvku zmiňujeme i další práce, které byly v 50. letech nepřehlédnutelným příspěvkem k české syntaxi. K nim patří nesporně průkopnická stať F. Daneše a M. Dokulila *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty* (1958).

Jak reagovala česká syntax na nová, ve světě vlivná lingvistická paradigmata? Značný ohlas mělo vydání *Syntactic Structures* N. Chomského v r. 1957. V r. 1959 vydává v Paříži J. Fourquet Tesnièreovu knihu *Éléments de syntaxe structurale*. Zprvu ovlivňuje teoretické myšlení u nás Chomského obecná teorie jazyka svou exaktností a uceleností, posléze má větší význam závislostní a valenční přístup Tesnièreův. Pokusy o „sestrojení“ transformační gramatiky češtiny (a ruštiny) byly jen dílčí a nepoznamenaly českou syntaktologii zásadním způsobem (Miko, Uličný, Hrabě, Kubík, Adamec). Jisté úpravy Chomského rámce, ale i diskusní momenty k jeho teorii ovlivnily vznik dvou nejvlivnějších českých modelů gramatiky (s převahou syntaxe) už na začátku 60. let.² Na půdě Ústavu pro jazyk český je to Danešova Dvourovinná valenční syntax (dále DVS), ve Sgallově skupině pak Funkční generativní popis (dále FGP). Oba přístupy se od Chomského východisek liší. Nevycházejí z předpokladu o kognitivním mechanismu, který je mluvčím vrozený a je předpokladem pro budování univerzální gramatiky. Jazykový systém je jak ve FGP, tak v DVS chápán jako hierarchicky budovaný systém sémiotický. Ani jeden z těchto přístupů nepřijal pro syntaktický popis složkovou syntax, ale oba jsou založeny na závislosti. Ani proměny Chomského rámce popisu s akceptací sémantiky jako zvláštního komponentu gramatiky nevyhovují strukturalistickému pojetí jazyka jako svébytného sémiotického systému. Zásadní význam pro vývoj FGP a DVS měly proto práce evropských strukturalistů, zejména F. de Saussura, a jejich rozpracování v dílech Pražského lingvistického kroužku. Mathesiovy principy budování funkčního jazykového popisu vycházejícího od „myšlenkových obsahů“ k „prostředkům jejich vyjádření“ převládli v obou jmenovaných modelech, ale i v české gramatice vůbec.

Ve FGP P. Sgall (souhrnně prvně 1967) originálním způsobem integroval myšlenku generativní gramatiky se vztahem „od významu k výrazu“, tj. vztahem funkce a formy. Generativní

² Český překlad *Syntaktických struktur* a dvou dalších studií Chomského vyšel u nás v r. 1966, na překladu se podíleli F. Daneš, Z. Hlavsa, E. Benešová a P. Sgall.

komponent FGP generuje správné „hloubkové“ (tektogramatické) struktury tvořené předem zadaným repertoárem jednotek lexikálních, morfologických a syntaktických. Tyto závislostně budované struktury obsahují veškerou informaci nutnou pro jejich překlad do povrchové podoby českých vět. K tomuto „překladu“ zápisů věty se užívá formalismu zásobníkových automatů; překlad se děje postupně v duchu myšlenky, že vztah jednotek krajních rovin (tektogramatické a fonetické/grafématické) je členěn do posloupnosti odpovídající reprezentacím struktur na jednotlivých rovinách jazykového systému (hloubkové/tektogramatické, morfématické a fonetické/fonologické/grafématické). Diskusní je od r. 1992 postavení roviny povrchové syntaxe. Součástí tektogramatické reprezentace je také aktuální členění jakožto prvek významotvorný.

S DVS sdílí FGP tesnièreovskou myšlenku, že centrem věty je sloveso. Sloveso a jeho členy valenční/konstitutivní tvoří základové větné struktury; zpracování valence (a to jak její stránky lexikální, tak i syntaktické/kombinatorické) hraje pak v obou koncepcích zásadní úlohu. FGP se v 90. letech stal základnou pro vytvoření bohatě gramaticky anotovaného korpusu (od r. 2006 veřejně přístupného Pražského závislostního korpusu).

Koncepce DVS Daneše a kolektivu rovněž založená na konceptu valence se stala východiskem pro všechny další syntaxe. Souhrnně byla prvně publikována jako rotaprint ÚJČ s pracovním názvem „Bílá kniha“ v r. 1974 – *Vědecká mluvnice spisovné češtiny (Základní koncepce a problémy)*.³ Byla vypracována Českou gramatickou komisí při Mezinárodní komisi pro gramatickou stavbu slovanských jazyků při MKS v rámci tehdy koordinovaných příprav akademických gramatik slovanských jazyků. Autorsky se na ní podíleli F. Daneš a M. Komárek, dále M. Grepl, J. Kořený, K. Hausenblas, Z. Hlavsa a R. Mrázek. Osobností Greplovou byla propojena brněnská škola se školou pražskou. Již zde se objevují prvky pragmaticko-textové, které předznamenávají komunikačně-pragmatický obrat charakteristický pro 70. léta minulého století. Základními osami popisu je propozice a její aktualizace. Jádrem propozice je predikát (predikátor) a jeho konstitutivní členy popisované pomocí gramatických větných vzorců, k nimž jsou posléze připojeny i sémantické větné vzorce. Klasifikace sloves podle počtu valenčních pozic a základních sémantických skupin se stala pak základem všech dalších syntaktických popisů (zejména pak akademické *Mluvnice češtiny 3* (1987), *Skladby spisovné češtiny* M. Grepla – P. Karlíka (1986), *Syntaxe češtiny* M. Grepla – P. Karlíka (1998)).⁴ Poměrně upozaděna je v didakticky více orientované příručce M. Čechové a kol. *Čeština – řeč a jazyk* (1996), v níž autor syntaxe J. Hrbáček byl více zaměřen na tradici havránkovskou, kterou ovšem tvořivě domýšlel.

Aktualizační kategorie odpovídají zhruba významům morfologických kategorií, zahrnují však už zřetelě pragmatické a komunikační, které podrobně rozpracoval M. Grepl v knize z r. 1998. Tam také nabývá na významu sémantická stránka, kde v rámci typologie elementárních větných struktur autoři sledují jazykové ztvárnění mimojazykových mikrosituací spojujících struktury synonymní, sémanticky blízké, příbuzné, různě hierarchizované.⁵

Vedle soustředěných týmů (kolem FGP a kolem jádra autorského kolektivu *Mluvnice češtiny* z Prahy, Brna a Olomouce) zasahují do vývoje syntaktického bádání i solitéři, na Moravě již zmíněný F. Kopečný, v Čechách K. Svoboda, jehož práce o infinitivu (1962) a o souvětí (1972)

³ Ve zkrácené verzi vyšla tato koncepce ve *Slově a slovesnosti*, 36 (1975, s. 18–46) s názvem *Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny*.

⁴ Mezičlánkem bylo několik vydání *Skladby spisovné češtiny* J. Bauera – M. Grepla (1972, 1975, 1980), poplatné ještě trávníčkovské tradici, ale pracující už s větnými schématy.

⁵ Těto problematice se oba autoři věnovali už v knize z r. 1983 (Grepl – Karlík, 1983) a také F. Štícha (1984).

nebyly dodnes plně doceněny. Ačkoli se věnujeme především výzkumu syntaxe češtiny, nelze pominout velmi silnou školu rusistickou, v níž významnou roli hrály práce A. V. Isačenka, O. Lešky, R. Zimka, P. Adamce a H. Běličové-Křížkové. Ani přínos českých anglistů k popisu češtiny nelze zanedbat (Vachkovy práce o negaci, Poldaufovy stati o infinitivu, vidu, dativu atd.).

Popis syntaxe a morfologie jdou v jazycích, jako je čeština, ruku v ruce. Syntaktické práce z různých metodologických hledisek reflektují vnitřní stavbu slova, všechny však musí pracovat s funkční morfologií. Formální strukturalisticky orientovaný popis české morfologie přinesl M. Komárek (1978); jeho model však nebyl u dalších badatelů uplatňován důsledně.

Vztah dvou základních komponentů jazykového popisu, totiž lexikonu a gramatiky, který je různě řešen v soudobých generativních a jiných formálních modelech, je explicitně nebo alespoň implicitně v české tradici přítomen už od dob Mathesiových v podobě jeho dichotomie „jazykové pojmenování“ a „jazykové usouvztažení“.

V 90. letech se vedle představitelů a pokračovatelů dvou výše charakterizovaných škol (FGP a DVS) vytváří generace ovlivněná chomskyánskou Teorií principů a parametrů (G&B a hlavně minimalismem) a dalšími formálními popisy (jako HPSG, moderní formální sémantika ad.). V posledních letech získává na zajímavosti konstrukční gramatika (viz Fried – Boas, 2005). V tomto duchu působili u nás na mladou generaci významní zahraniční představitelé těchto škol, jako J. Emonds, H. Filip, B. Partee, T. Scheer ad., nebo čeští vědci, kteří dlouhodobě v zahraničí pobývali (J. Toman, P. Kosta, L. Veselovská, M. Fried).

Nové podněty českému gramatickému myšlení přináší existence korpusů (srov. první naši gramatiku této orientace V. Cvrček a kol., 2010); zejména jde o Český národní korpus, budovaný v Ústavu ČNK na FF UK, a o anotovaný, gramatickými informacemi opatřený Pražský závislostní korpus, vytvářený v ÚFAL na MFF UK. Existence korpusů je neobyčejným přínosem skýtajícím možnost bez velké námahy získat obrovské množství dat pro empirický výzkum, má ovšem i svá úskalí. Může vést i k jednoznačnému spoléhání na korpusová data a k zanedbání lingvistické intuice a introspekce; důsledkem mohou být popisy výčtové opírající se jen o kvantifikaci jevů. Ostatně o možnostech a mezích mluvníc sestavených na bázi korpusů se stále ještě diskutuje, aniž se přitom přínos bohaté materiálové základny v podobě elektronicky přístupných korpusů podceňuje.

Závěrem můžeme konstatovat, že pohled Prahy a Brna na vymezenou problematiku se v zásadě neliší: Lingvistika zůstává vědou empirickou, její generalizace mají být formulovány tak, aby byly kontrolovatelné a vnitřně nerozporné.

Literatura

- BAUER, J. (1960): *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakl. ČSAV.
- BAUER, J. – GREPL, M. (1972, 1975, 1980): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- CVRČEK, V., a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny I. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, M., a kol. (1996): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství.
- DANEŠ, F. – DOKULIL, M. (1958): K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Nakl. ČSAV, s. 231–246.
- FRIED, M. – BOAS, H. C. (eds.) (2005): *Grammatical constructions: back to the roots*. Amsterdam: John Benjamins.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1983): *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.

- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HAUSENBLAS, K. (1958): *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1951): *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- HRABĚ, V. – ADAMEC, P. (1969): *Transformační syntax současné ruštiny*. Praha: SPN.
- CHOMSKY, N. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague – Paris: Mouton.
- KARLÍK, P. – PANEVOVÁ, J. (2012): Dva pohledy na vývoj českého poválečného syntaktického myšlení. *Korpus – gramatika – axiologie*, 05, s. 34–53.
- KOMÁREK, M. (1978): *Příspěvky k české morfologii*. Praha: SPN.
- KOPEČNÝ, F. (1958): *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- KŘÍŽKOVÁ, H. (1960): *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN.
- KUBÍK, M. (1970): *Transformacionnyj sintaksis russkogo jazyka*. Praha: SPN.
- Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia 1987.
- NĚMEC, I. (1958): *Geneze slovanského systému vidového*. Praha: Nakl. ČSAV.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- SGALL, P. (1958): *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a angličtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
- SGALL, P. (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
- SVOBODA, K. (1962): *Infinitiv v současné spisovné češtině*. Praha: Nakl. ČSAV.
- SVOBODA, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: UK.
- ŠMILAUER, V. (1947): *Novočeská skladba*. Praha: Ing. Mikuta (2. vydání Praha: SPN 1966).
- ŠMILAUER, V. (1955): *Učebnice větného rozboru*. Praha: FF UK.
- ŠTÍCHA, F. (1984): *Utváření a hierarchizace struktury větného znaku*. Praha: UK.
- TESNIÈRE, L. (1959): *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- TRÁVNÍČEK, F. (1951): *Mluvnice češtiny, 2: Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.

Czech syntactic studies from Šmilauer to the present from the Prague and Brno perspectives

This contribution is a shortened version of our analysis of Czech syntactic descriptions from the 1940s up to the present. The two authors, scholars subscribing to two different linguistic streams, present their views on classical syntactic handbooks from the 1940s and 1950s, and then focus their attention on the Two-level Valency Syntax the basis of which was established by F. Daneš and his collaborators, and on the Functional Generative Grammar as developed by P. Sgall and his group. The contemporary state of the art is commented upon briefly at the end of the paper.

Studie využívá výzkumu, který v Brně provádí P. Karlík v projektu MSM 0021622435 *Střediska pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních* na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. V Praze výzkum J. Panevové vznikl za podpory projektu GA ČR P406/10/0875 *Komputační lingvistika: Explicitní popis jazyka a anotovaná data se zřetelem na češtinu*.

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno
pkarlik@phil.muni.cz

Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy v Praze
panevova@ufal.mff.cuni.cz

Od kořenů ke stromům: příběh anotovaných korpusů češtiny

EVA HAJIČOVÁ – BARBORA HLADKÁ

1.1 Je to už téměř padesát let, kdy se v Praze (respektive na Jilovišti) sešla (v roce 1966) řada pionýrů využití „strojů“ v lingvistickém bádání, mezi nimi Padre Roberto Busa z Itálie (bohužel v srpnu r. 2011 zemřel v plné aktivitě ve věku 97 let), Bernard Quemada z Francie, Roy Wisbey z Velké Británie, Erich Mater z tehdejší NDR, Antonio Zampolli z Itálie. Název semináře byl „Les machines dans la linguistique“, iniciátorem jeho organizace Jitka Štindlová (tehdy vedoucí právě vznikající mechanografické laboratoře Ústavu), setkání zaštitil (a také se ho účastnil) akademik Bohuslav Havránek a příspěvky vyšly pod názvem semináře v nakladatelství Academia v roce 1966. Dodejme, že z českých lingvistů se setkání vedle akademika Havránka a Jitky Štindlové účastnili František Daneš, Jarmila Panevová, Karel Pala, Marie Těšitelová a starší z autorek tohoto příspěvku. Tehdy se ovšem pod „stroji“ skrývaly především stroje děrnoštítkové (viz Štindlová, 1961), nicméně pro zkoumání frekvencí, ale i syntaktických struktur a dokonce i pro srovnávání lexikální a syntaktické korespondence v paralelních korpusech (sic!) i ve své (z dnešního hlediska) jednoduchosti nesmírně užitečné, viz např. příspěvek z této konference (Hajičová – Panevová, 1968).

1.2 Chceme-li tedy jít ke kořenům dnešních stromů, jak naznačuje název naší stati, musíme začít právě od začátku let šedesátých, tedy od zmíněného využití děrnoštítkových strojů.¹ Přehledný obraz podává např. sborník *Cesty moderní jazykovědy* (Sgall a kol., 1964), v němž v kapitole o mechanizaci a automatizaci v lingvistice (Panevová – Štindlová – Sgall, 1964) se ve výčtu informací uváděných na štítku zavedeném pro každé slovo udává jak informace o větném členu (s rozlišením 12 druhů), tak informace o morfologickém významu jmen, adverbií a vedlejších vět (kde najdeme takové charakteristiky jako původ, rozdíl, vlastní způsob přirovnáním nebo účinkem, žřetel atd.) spolu s údaji o sémantickém větném členu a sémantickém slovním druhu. Materiálem pro tento korpus byly české elektrotechnické texty, jejichž rozsah nebyl velký, ale z hlediska detailnosti lingvistické analýzy šlo o počín jistě pozoruhodný; podrobněji o tomto projektu píše už Panevová (1962).

Souběžně s analýzou českých textů v té době probíhala i analýza elektrotechnických textů anglických, přičemž byl v podstatě vytvářen první syntakticky anotovaný paralelní korpus anglicko-český; v anglické části jsme rozlišovali 33 značek pro syntakticky motivované slov-

¹ Vzhledem k tomu, že se v tomto příspěvku – jak ukazuje i jeho název – zaměřujeme na vývoj *anotovaných* korpusů češtiny, necháváme stranou studie zaměřené na kvantitativní výzkum vycházející ze školy Bohumila Trnky a odrážející zkušenosti především Marie Těšitelové z ruční práce na rozsáhlém svazku *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* (Jelínek □–Bečka □–Těšitelová, 1961). Srov. však dále v oddíle 2.2 o významu promyšleného a systematického výzkumu kvantitativních charakteristik češtiny, směřujícího až ke kvantifikaci významů pro vznik Českého akademického korpusu češtiny.

ní druhy (k tomu viz Hajičová – Panevová, 1968). Cílem bylo připravit materiál pro využití v chystaných experimentálních projektech strojového překladu.

Jakmile ovšem byly k dispozici samočinné počítače (připomeňme, že první český počítač SAPO byl představen v roce 1959, zásluhou významného českého počítačového odborníka A. Svobody, a první věta tímto počítačem přeložená v roce 1960 z angličtiny do češtiny byla *The consonants have not by far been investigated to the same extent as the vowels* (viz Sgall a kol., 1982, s. 253n.), nebylo daleko k myšlence uložit do počítače celé texty. Ve světě se o to zasloužil mj. český lingvista (do USA emigroval v roce 1948) Henry Kučera (Hajičová, 2010), který ve spolupráci s N. Francisem vytvořil v letech 1963–64 první počítačový korpus angličtiny (nazvaný podle univerzity, na níž vznikl, Brown Corpus). Po něm pak následovaly další – jmenujme tu např. Lancaster-Oslo-Bergen Corpus (1970), korpus angličtiny (Atwell – Leech – Garside, 1984) a korpus švédských textů Talbanken (Teleman, 1974). Oba korpusy angličtiny obsahují jeden milion morfologicky anotovaných slov a švédský Talbanken obsahuje 350 tis. slov, anotovaných morfologicky i syntakticky.²

Důležitým rysem tohoto vývoje bylo, že se od využití počítačů jako „skladovacího místa“ textů psaných i mluvených rychle přistoupilo k využití tohoto do té doby nevidaně bohatého materiálu k bádání (nejen) lingvistickému z hlediska empirického, teoretického i aplikačního. Vznikají tu anotované jazykové zdroje pro nejrůznější jazyky, od „velkých“, jako je angličtina, němčina, až po mrtvé, jako je latina. Čeština má v této řadě nezanedbatelné místo, a v našem příspěvku se snažíme alespoň stručně ukázat, jaké postavení ve světovém kontextu zaujímají anotované korpusy češtiny.

2.1 O možnostech využití Českého akademického korpusu (ČAK) se v diskusích mezi pracovníky Ústavu (účastníkem těchto diskusí byl především J. Králík) a pracovníky Sgallova týmu počítačové lingvistiky na MFF UK vědělo, ale v té době (někdy ve druhé polovině 80. let) nebyla vlivem politické situace, především pak tehdejšího vedení ÚJČ, žádná naděje na vzájemnou spolupráci. Cesta k ní se otevřela až po politické změně, nejprve v průběhu formování skupiny počítačového fondu češtiny (zaštilil jej velmi obětavě profesor Alexandr Stich a skupina se v roce 1991 ustavila jako občanské sdružení, jehož přípravný výbor tvořili Jan Hajič, Jan Králík a Petr Sgall). Pečlivostí a laskavostí dr. Králíka můžeme zaznamenat i další důležité datum, totiž 27. 9. 1991, kdy se dr. Králíkovi podařilo završit organizační úsilí o konvertování Českého akademického korpusu na diskety, a tím umožnit další kopie až po dnešek. Jak uvádí dr. Králík (v osobní komunikaci), význam toho kroku byl zásadní, protože šlo o jednu z posledních příležitostí, kdy ještě bylo možno převést data ČAK z magnetických pásek na tehdy nová média, dokud ještě existovaly stojany, na nichž se pásky daly číst. Poté také došlo k předání souboru Ústavu formální a aplikované lingvistiky MFF UK (ÚFAL). Jak se o tom píše v dopise tehdejšímu řediteli ÚJČ Fr. Danešovi, který v odpovědi 21. prosince 1992 schvaluje „poskytnutí disketové kopie označovaného textového korpusu připraveného v oddělení matematické lingvistiky ÚJČ“. Smlouva o spolupráci „při sběru, konverzi a archivování počítačově zapsaných textů pro textový korpus současné češtiny“

² Upřesňujeme zde časové údaje uvedené o těchto korpusech ve stati Hladká – Králík (2006). Ucelená verze manuálu k tzv. Brown Corpus vyšla sice tiskem až koncem 70. let minulého století (Francis – Kucera, 1964, 1971, 1979), ale tento morfologicky a částečně i syntakticky anotovaný korpus angličtiny byl k dispozici již v letech 1963–64. Sami autoři korpusu tohoto materiálu využili ve své klasické monografii vydané v roce 1967 (Francis – Kucera, 1967) a později pak v roce 1982 (Francis – Kucera, 1982). Rovněž tzv. LOB Corpus (London – Oslo – Bergen) britské angličtiny je dřívějšího data, než se ve výše uvedené stati uvádí.

mezi ÚJČ a ÚFAL MFF UK a později i Ústavem teoretické a počítační lingvistiky FF UK (zastoupeným J. Peregrinem a Vl. Petkevičem) následovala začátkem roku 1993.³

2.2 V původní podobě obsahoval Český akademický korpus 540 tisíc slov ve 33 tisících větách (Králik – Uhlířová, 2007), morfologicky a syntakticky ručně anotovaných. Jeho anotování bylo zahájeno v roce 1975 pod vedením Marie Těšitelové s kolegy Marií Ludvíkovou, Ivou Nebeskou, Janem Králíkem, Jiřím Krausem a Ludmilou Uhlířovou. Cílem bylo získat materiál, na jehož základě budou zpracovány kvantitativní charakteristiky češtiny té doby (Těšitelová, 1983, 1984; Těšitelová – Uhlířová – Králik, 1984).

Krátce po ukončení anotace ČAK, na počátku 90. let, došlo ve zpracování přirozeného jazyka k nástupu empirických metod, v počítačové lingvistice nejčastěji pojmenovávaných jako *korpusové metody*. V těchto metodách představují korpusy učebnici, tj. trénovací data, ze kterých se metody učí. I ČAK byl takovou učebnicí, a sice učebnicí morfologie a syntaxe češtiny, díky níž bylo možné v letech 1994–97 realizovat na pracovišti ÚFAL první korpusové experimenty s češtinou při řešení automatické morfologické desambiguace (Hladká, 1994; Hajič – Hladká, 1997). Je potřeba zdůraznit, že těmito experimenty se čeština stala prvním takto zpracovaným slovanským jazykem a přičlenila se k nevelké skupině z geografického hlediska západních jazyků. Po těchto experimentech byl ČAK na určitou dobu ponechán stranou a veškeré úsilí ÚFAL bylo směřováno k Pražskému závislostnímu korpusu (PZK, <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0>).

3. Od roku 1996 se koncepce PZK začala rozvíjet soustavněji, a to s výraznou snahou uplatnit při syntaktickém značkování teoretický funkčně-generativní popis (FGP) jazyka navržený P. Sgalllem již v letech šedesátých a rozvíjený dále týmem počítačových lingvistů na Univerzitě Karlově. Z hlediska korpusové lingvistiky tu byl inspirací tzv. Penn Treebank (Marcus a kol., 1993), totiž syntakticky anotovaný korpus anglických textů, založený ovšem na syntaktické koncepci bezprostředních složek, tradičně uplatňované na angličtinu především v anglosaských gramatikách.

Pražský závislostní korpus, coby počítačová reprezentace FGP, je kompozicí reálných textů a jejich anotací na třech rovinách – morfologické, syntakticko-analytické a tektogramatické. Zatímco anotace na morfologické rovině jsou reprezentovány jako lineární seznamy, anotace na rovině syntakticko-analytické a tektogramatické jsou reprezentovány jako závislostní stromy. Texty v korpusu o celkovém objemu cca 2 mil. slov byly vybrány z Českého národního korpusu a pokrývají převážně obecnou publicistiku, částečně ekonomická a částečně populárně vědecká témata. Komplexita anotací a strategie anotování (např. konzistence anotací a systematická kontrola) se promítají do časové náročnosti anotace na jednotlivých rovinách, potažmo do objemu anotovaných dat (800 tis. slov tektogramatické roviny, 1,5 mil. syntakticko-analytické a 2 mil. slov morfologické roviny).

Pražský závislostní korpus je prvním reprezentantem tzv. rodiny pražských závislostních korpusů, které jsou anotované na shodném teoretickém základě. Do rodiny patří monolingvální (Pražský závislostní korpus angličtiny, Pražský závislostní korpus arabštiny) i paralelní korpusy (Pražský závislostní česko-anglický korpus) a neomezujeme se pouze na psané texty, ale i na mluvené (Pražský závislostní korpus mluvené češtiny).

³ Uvádíme tu tato data podrobněji proto, abychom upřesnili některé formulace pamětníků nebo od pamětníků převzaté: Český akademický korpus ÚJČ byl předán Ústavu formální a aplikované lingvistiky až v roce 1992, tedy nikoli komunistickým vedením ÚJČ, a také anotační schéma Pražského závislostního korpusu není odvozeno od ČAK, ale jeho teoretickým podkladem je Sgallův funkční generativní popis s jeho tektogramatickou rovinou, který byl uplatněn již v úplných začátcích práce na syntaktickém anotování češtiny, jak uvádíme výše.

4. V roce 2004 jsme se k Českému akademickému korpusu vrátili proto, abychom ho přičlenili do rodiny pražských závislostních korpusů. Jeho přičlenění nebylo přímočaré, naopak vzhledem k různosti anotačních schémat musel ČAK projít proměnami na obou anotačních rovinách, tj. morfologické a syntakticko-analytické (Hladká – Králík, 2006; Hladká – Urešová – Bémová, 2011). Proměnami se objem ČAK navýšil na 600 tis. slov, čímž významně narostl objem i různorodost trénovacích dat pro řízené metody počítačového zpracování češtiny (ČAK 1.0 (Vidová Hladká a kol., 2007), ČAK 2.0 (Vidová Hladká a kol., 2008)).

Jistě je zajímavé ilustrovat i technologické zázemí vzniku ČAK a PZK. Texty Českého akademického korpusu byly přepsány na psacím stroji; následně si anotátoři vzali do ruky modrou nebo červenou tužku, to podle toho, zda anotovali morfologii nebo syntax. Modré a červené informace byly posléze vyděrovány do děrných štítků a zálohovány na magnetických páskách. Jakákoli oprava byla řešena dalším děrováním. O dvacet let později byly texty pro PZK již digitalizované a barevnou tužku a papír nahradil anotační editor TrEd, ve kterém se opravy pohodlně prováděly kliknutím myši.

5. Anotace jazykových korpusů je v současné době jedním z předních témat diskusí v rámci korpusové i počítačové lingvistiky. Nejde zdaleka již jen o rozbor a značkování jazykových dat na nižších jazykových rovinách (druhy slov, morfologie, lematizace atd.), ale o úroveň syntaktickou (pozornost se soustřeďuje i na tzv. podkladovou či hloubkovou syntax, jejíž důležitost se vnímá i při automatickém zpracování přirozeného jazyka), a také o vztahy v oblasti koreference a diskurzu nebo v oblasti pragmatiky (např. projevy spojované s polaritou či sentimentem aj.). Pro českou lingvistiku je potěšující, že nejen nezaostává v těchto diskusích, ale v jistém smyslu i předurčuje jejich tón a vývoj a především předkládá konkrétní výsledky. To se samozřejmě týká i shromažďování českých jazykových dat v Českém národním korpusu; tady je třeba jen souhlasit s dr. K. Olivou, který si ve svém úvodním slovu ke konferenci Století posteskl, že Český národní korpus nevznikl na půdě Ústavu pro jazyk český, kam nepochybně patří. Na druhé straně – a to je účelem našeho připomenutí – je třeba nezapomínat na úsilí pracovníků ÚJČ datující se již do let šedesátých minulého století, které k vytvoření rozsáhlé banky českých textů, a to dokonce syntakticky značkované, zřetelně směřovalo.

Literatura

- ATWELL, E. – LEECH, G. – GARSIDE, R. (1984): Analysis of the LOB Corpus: Progress and prospects. In: J. Aarts – W. Meijs (eds.), *Corpus Linguistics*. Amsterdam: Rodopi, s. 41–52.
- FRANCIS, W. N. – KUCERA, H. (1964, 1971, 1979). *Manual of information to accompany a standard sample of present-day edited American English, for use with digital computers*. Revised ed. 1971; revised and augmented (with Henry Kucera) 1979. Providence: Department of Linguistics, Brown University.
- FRANCIS, W. N. – KUCERA, H. (1967): *Computational Analysis of Present-Day English*. Providence: Brown University Press.
- FRANCIS, W. N. – KUCERA, H. (1982): Frequency analysis of American usage: lexicon and grammar. *Journal of English Linguistics*, 18, 1, s. 64–70.
- HAJÍČ, J. – HLADKÁ, B. (1997): Probabilistic and rule-based tagger on an inflective language – a comparison. In: *Proceedings of the 5th ANLP Conference*, Washington, D. C., USA, s. 111–118.

- HAIČOVÁ, E. (2010): Zemřel český průkopník (nejen) korpusové lingvistiky. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 237–238.
- HAIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1968): Some experience with the use of punched card machines for linguistic analysis. In: J. Štindlová (ed.), *Les machines dans la linguistique*. Praha: Academia, s. 109–115.
- HLADKÁ, B. (1994): *Software tool for Large Corpora Annotation*. Diplomová práce, UK MFF.
- HLADKÁ, B. – KRÁLÍK, J. (2006): Proměna Českého akademického korpusu. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 179–194.
- HLADKÁ, B. – UŘEŠOVÁ, Z. – BĚMOVÁ, A. (2011): Syntaktická proměna Českého akademického korpusu. *Slovo a slovesnost*, 72, s. 268–286.
- JELÍNEK, J. – BEČKA, J. V. – TĚŠITELOVÁ, M. (1961): *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce (FSSDTČJ)*. Praha: SPN.
- KRÁLÍK, J. – UHLÍŘOVÁ, L. (2007): The Czech Academic Corpus (CAC), its history and presence. *Journal of Quantitative Linguistics*, 14, č. 2–3, s. 265–285.
- MARCUS, M. P. – SANTORINI, B. – MARCINKIEWICZ, M. A. (1993): Building a large annotated corpus of English: the Penn Treebank. *Computational Linguistics*, 19(2), s. 313–330.
- PANEVOVÁ, J. (1962): Využití strojů při zkoumání češtiny. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 222–227.
- PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. – ŠTINDLOVÁ, J. (1964): Mechanizace a automatizace v lingvistické práci. In: P. Sgall a kol. (eds.), *Cesty moderní jazykovědy*. Praha: Orbis, s. 134–159.
- SGALL, P., a kol. (1964): *Cesty moderní jazykovědy*. Praha: Orbis.
- SGALL, P. – HAIČOVÁ, E. – PÍTHA, P. (1982): *Učíme stroje česky*. Praha: Panorama.
- TELEMAN, U. (1974): *Manual för grammatisk beskrivning av talad och skriven svenska (Mamba)*. Lund: Studentlitteratur.
- ŠTINDLOVÁ, J. (1961): Stroje na zpracování informací a jejich význam pro jazykovědu. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 208–215.
- TĚŠITELOVÁ, M. (ed.) (1983): *Frekvenční slovník češtiny věcného stylu*. Praha: ÚJČ ČSAV.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1984): Kvantitativní analýza češtiny s pomocí moderní výpočetní techniky. *Naše řeč*, 67, s. 47–50.
- TĚŠITELOVÁ, M. – UHLÍŘOVÁ, L. – KRÁLÍK, J. (1984): K automatickému zpracování textu při kvantitativní analýze přirozeného (českého) jazyka. *Slovo a slovesnost*, 45, s. 145–150.
- VIDOVÁ HLADKÁ, B. – HAIČ, J. – HANA, J. – HLAVÁČOVÁ, J. – MÍROVSKÝ, J. – RAAB, J. (2008): Czech Academic Corpus 2.0 – CD-ROM. Linguistic Data Consortium, catalog No.: LDC2008T22, Philadelphia, Pennsylvania, USA.
- VIDOVÁ HLADKÁ, B. – HAIČ, J. – HANA, J. – HLAVÁČOVÁ, J. – MÍROVSKÝ, J. – VOTRUBEC, J. (2007): Czech Academic Corpus 1.0 – CD-ROM and Guide. Karolinum – Charles University Press.

Poděkování

Autorky stati především srdečně děkují dr. Janu Králíkovi za poskytnutí nesmírně cenných faktických údajů o historii Českého akademického korpusu i za jeho diskusní připomínky k našemu příspěvku přednesenému na konferenci ke stému výročí ÚJČ, a také prof. dr. Jarmile Panevové a prof. dr. Petru Sgallovi za ověření údajů o historii anotovaného korpusu češtiny vznikajícího před desetiletími na MFF UK. Shromáždění materiálu k této stati bylo podpořeno Výzkumným záměrem MSM0021620838.

From roots to trees: a story of annotated corpora of Czech

The idea to store whole texts in computers in order to facilitate their (not only) linguistic analysis emerged soon after the entrance of computers on the scene. In the long-time history of the academic

Institute of the Czech Language, the efforts of Marie Těšitelová and her collaborators that led to the creation of the so-called Český akademický korpus (Czech Academic Corpus) in the 80's of the last century represent an important step towards corpus annotation of Czech. Together with the Czech studies in computational linguistics from the beginning of the 60's proposing syntactic annotation schemes the roots of annotated Czech corpora have developed into strong branches of Prague treebanking.

Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy v Praze
hajicova@ufal.mff.cuni.cz
hladka@ufal.mff.cuni.cz

Kvantitativní lingvistika v Čechách

JAN KRÁLÍK

Česká kvantitativní lingvistika by si mohla připomínat rok 1911 – ve shodě s Ústavem pro jazyk český – jako rok zakladatelský. Nikoli nejhlubší a nikoli jediný významný. Možné jubileum inspiruje k výběru několika dalších opěrných bodů, které vytvářejí vlastní vývojový oblouk. Jeho stavba souzní s historickým vývojem lingvistiky ve světě, ale nedošla všeobecné známosti. Klene se od kvantifikace výskytů abstrahovaných sémantických kategorií přes kvantifikaci koincidencí jazykových jevů na různých jazykových rovinách až k otevření myšlenkové cesty spojující kvantitativní studie s teorií pravděpodobnosti. Zahrnuje velké období shromažďování a zpřístupňování kvantitativních charakteristik a přirozeně cílí k současným modelům.

Také česká kvantitativní lingvistika vstřebávala a odrážela světové proudy a obohacovala je originálními podněty a také její výsledky postupují ruku v ruce se shromažďováním dat a s invencí nad nimi. Skutečně nový rozměr získává ale až *invencí* nad *invencí*, *abstrakcí* nad *abstrakcí*.

Před sto lety – 6. února 1911 – proslovl mladý filolog Vilém Mathesius na schůzi historicko-filologické třídy Královské české společnosti nauk v Praze přednášku, která v publikované podobě nesla název *O potenciálnosti jevů jazykových* (Mathesius, 1911). Stat' má pro českou kvantitativní lingvistiku význam zakladatelského díla.

Potenciálností rozuměl Mathesius kolísání pozorovatelné u dvou úkazů: u výslovnostní a u obsahové stránky řeči. Uvažoval o „kolísání“ výslovnosti délky vokálů u téhož mluvčího a mezi jednotlivci uvnitř jazykových společenstev, o „kolísání“ hranic slova ve větě, o „kolísání“ stupně důrazu na druhy slov ve větě, o „kolísání“ pravidelnosti a nepravidelnosti slovosledu atd. Obecně uvažoval o „nestálosti“ jazykových jevů v dané době oproti jejich dynamické „měnlivosti“ „v postupu časovém“. Tím z neobvyklého úhlu jednak jemněji charakterizoval a zároveň provázel synchronní a diachronní pohled, jednak nepřímou naznačil hlubší smysl kvantifikací v jejich limitních hodnotách, dnes bychom řekli v pravděpodobnostech. Svými postřehy o kolísání a užitím termínu *potenciálnost* pro „možnost kolísat“ otevřel cestu budoucímu praktickému i teoretickému pravděpodobnostnímu přístupu ke všem měřitelným, kvantifikovatelným jazykovým jevům a mechanismům. Mathesiova stat' je prvním z řady dokladů dodnes trvajících, nepřerušeno zájmu českých lingvistů o studia nikoli pouze kvantifikující, ale na základě kvantifikace hlouběji poznávající.

Inspirativní poznatky jako základ soustavného rozvíjení budoucího lingvistického oboru se ve světě objevily v téže době jako Mathesiovy úvahy, roku 1911. Francouzský stenograf Jean Baptiste Estoup postřehl pravidelnosti jednak v přibývání počtu nových slov v rostou-

cím textu, jednak v kvantitativním obrazu frekvenčních seznamů. Tento druhý z Estoupo- vých postřehů zpopularizoval koncem první poválečné dekády americký fyzik Edward Uhler Condon matematickou formulací. Dnes je tento poznatek znám v pozdější úpravě jako Zip- fův-Mandelbrotův zákon a analyzován stále znovu z nejrůznějších pohledů i českými autory (Uhlířová, 1995; Králík, 2010).

V čase publikování Condonovy práce byly v Praze za účasti Viléma Mathesia formulovány historické *Teze Pražského lingvistického kroužku*, přednesené pak roku 1929 na prvním sjezdu slovanských filologů. *Teze* mají zásadní význam pro celou lingvistiku (Teze, 1929). Českým kvantitativním studiím přinesly jak rozvedení starších Mathesiových postřehů, tak další podněty, které nebyly ani dodnes zcela vyčerpány. Nepřehlédnutelný zůstává především podnět k *exakti- zaci* pohledu na lingvistické prvky – podnět k „matematizaci“ lingvistiky – k vymezování prvků pomocí distinktivních rysů. Právě v *Tezích* se poprvé objevuje také velké téma protikladu záko- nitého a nahodilého jako pole pro *pravděpodobnostní* modelování. A právě zde najdeme v pojetí konvergence a divergence myšlenkové prostředí spřízněné s úvahami o obecnější platnosti prin- cipu centrální limitní věty. K matematickému uchopení a k modelování jazykových mechanismů kvantitativními metodami vybízely v *Tezích* i další myšlenky: funkční hledisko a pojetí jazyka jako systému (nejen jazyk sám představuje systém, systém je přítomen i ve fungování jazyka), pojetí synchronního a diachronního studia (nabízí se paralela se studiem průběhu matematické funkce a její derivace v určitém bodě či úseku) a vůbec otázky formalizovatelnosti fungování jazyka (statisticky lze sledovat i funkční kategorie realizované volbou, funkční schémata je možno stochastizovat) (Králík, 1991).

Z jiného okruhu pozorování a úvah vznikl koncem první dekády 20. století postřeh publiko- vaný roku 1928 německým lingvistou Paulem Menzerathem o tom, že čím *více* je ve slově slabik, tím spíše jsou ony slabiky v průměru *kratší*. Zůstal ale na celé půlstoletí zasut, dokud nebylo možno dospět teoreticky výš, k práci s prvky, jevy a vztahy na úrovni konstituentů a konstruktů (Hřebíček, 2002).

Kvantitativní lingvistika mezitím vyplňovala svůj obzor shromažďováním *frekvenčních charakteristik* formalizovatelných jevů. Přední lingvisté Pražské školy publikovali objevné studie zejména o fonetických stránkách angličtiny a češtiny. Shromažďovací a numericky konfrontační práce znamenaly významný pokrok v objektivizaci lingvistického poznání, byť po kvantitativním zpracování nepožadovaly víc než splnění ilustrativní úlohy. Práce tohoto typu se ve světě množily tak, že vůdčí zjev pražských kvantitativních studií Bohumil Trnka mohl již v roce 1950 publikovat vůbec první bibliografii kvantitativní lingvistiky. Skromně ji nazval *A Tentative Bibliography* – předběžná, zkusmá –, ačkoli soustředěním prací téměř 170 autorů šlo o čin konstituující nový obor (Trnka, 1950, 1951).

V následujících studenoválečných 50. letech byla v Československu kvantitativní lingvis- tika postavena mimo oficiální vědní proud. Roku 1951 sice ještě František Malíř publikoval v Praze svůj *frekvenční slovník* z textů současné sovětské publicistiky, ale mnohem obsáhleji pojatý frekvenční slovník češtiny byl zastaven jako objektivistický a tím nežádoucí. Publi- kování *Frekvencí slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* (Jelínek – Bečka – Těšitelová, 1961) bylo možné, až když politické uvolnění otevřelo cestu k nově vlně mapování *kvantita- tivních charakteristik* češtiny a k hledání technických prostředků jejich snadnějšího získávání. V Ústavu pro jazyk český ČSAV byla založena mechanografická laboratoř, kterou vedla Jitka Štindlová, již česká kvantitativní lingvistika vděčí mj. za zavedení *lexikálních indexů*, za prv- ní český *autorský* frekvenční slovník – z díla Petra Bezruče (Štindlová, 1976) – a za první strojově zpracovaný *retrográdní slovník* češtiny, třebaže nepublikovaný.

Deficit pravděpodobnostního modelování jako odkazu Pražské školy byl zřejmý. Odvážně jej popsal a výhledy charakterizoval v té době Pavel Novák v kolektivní práci *Cesty moderní jazykovědy* (Novák – Těšitelová, 1964). Linii kvantitativních studií a modelů rozvíjelo několik autorů rodem z Moravy: na poli historické lingvistiky v Brně v glottochronologických stopách Swadeshových a Leesových Mirek Čejka a Arnošt Lamprecht (Čejka – Lamprecht, 1963), v USA na poli informatiky v Shannonových stopách Lubomír Doležel (Doležel, 1967) a na poli empirických modelů v Herdanových (rodem brněnských) stopách Henry Kučera (Kučera, 1963). V pražském oddělení matematické lingvistiky ÚJČ ČSAV, vedeném Marií Těšitelovou, vznikalo pokračování bibliografie kvantitativní lingvistiky, pokrývající dvacetiletí 1962–82. Kvantitativní studie mimo srovnávací oblast se objevovaly jen zřídka, pouze ve sbornících *Prague Studies in Mathematical Linguistics*.

Roku 1971 byla na půdě oddělení matematické lingvistiky ÚJČ díky kolektivu Marie Těšitelové – bez obdoby ve světovém kontextu – koncipována a v roce 1985 na počítačích ČSAV dobudována první elektronická databanka textů s numericky zakódovanými morfologickými a syntaktickými informacemi. Dnes bychom řekli podrobně označovaný neboli *tagovaný korpus*. Zdroje textů záměrně obešly beletrii. Způsob zpracování umožnil poprvé velmi početné výpisy souborů koincidence a následností gramatických a syntaktických kategorií, výpisy větných kontextů vybraných lemmat, přehledy tvarových spekter ohebných druhů slov, lineární záznamy typů vět a souvětí a tím i jejich třídění a řazení atd., to vše vždy s frekvenčními údaji z celku nebo ze zvolených částí (Těšitelová, 1985). Celý korpus se podařilo zachránit, transformovat, uchovat a s významným doplněním v plné podobě elektronicky publikovat pod názvem *Český akademický korpus* (ČAK). Domácí i mezinárodní ohlas této práce – nepřekonané ve své době, ani v odstupu času – trvá v Německu, Rakousku, Nizozemsku, Norsku, Francii, Španělsku, USA a Austrálii (Hladká – Králík, 2006; Králík – Uhlířová, 2007).

Z mnohonásobně rozsáhlejšího *Českého národního korpusu*, vznikajícího od roku 1993 v ústavu, jehož spoluzakladatelem byl i ÚJČ, čerpaly v téže linii také další autorské slovníky (Čermák, 2007; Čermák – Cvrček, 2009) a shrnující statistiky o češtině (Bartoň, 2009).

Postavení české kvantitativní lingvistiky v jejím deskriptivním i teoretickém rozměru došlo uznání v mezinárodním měřítku v roce 1991 přizváním tří pražských kvantitativních lingvistů do skupiny zakládajících členů *International Quantitative Linguistics Association* (IQLA) při univerzitě v Trevíru. První českou zástupkyní ve výboru IQLA byla zvolena Ludmila Uhlířová. Nové české příspěvky vycházející z pražských tradic vstoupily na celosvětové konferenci QUALICO, do sborníků a nově založených periodik *Glottometrica* a *Journal of Quantitative Linguistics*. Dospěly až k pravděpodobnostnímu sledování vyšších konstruktů a jejich ohlas nasměroval v jubilejním roce 2000 do Prahy *čtvrtou světovou konferenci kvantitativní lingvistiky* – QUALICO 2000 (Králík, 2001). Nepřilíš známému oboru s nemalou domácí tradicí se tím dostalo uznání a mezinárodního zvýraznění jako dosud nikdy předtím.

Mezi vůdčími duchy nejvýraznější nové myšlenkové vlny ve světové kvantitativní lingvistice stanul na předním místě český orientalista, turkolog Luděk Hřebíček (Hřebíček, 2001), který originálním způsobem rozvedl dílo kvantitativního lingvisty světového jména Gabriela Altmanna, spjatého rovněž s prostředím slovenským a českým.

Altmann inspiroval – mimo jiné – vznik plně automatizovaného analyzátoru a deskriptoru kvantitativních dat *Altmann-Fitter*, zároveň ale prosadil do kvantitativní lingvistiky důsledný požadavek *explanace*, tj. vysvětlitelnosti inverzí všech kvantitativních modelů. Sám tento přístup brilantně podpořil zobecněním pozapomenutého Menzerathova postřehu z úrovně slabik a slov na *konstituenty* a *konstrukty* a nabídl matematický popis sledované tendence (Altmann,

1980). Verifikace, které rychle obletěly svět a tím řadu jazyků, potvrdily, že jde o dosud neznámý zákon, řídící vztah mezi abstrahovanými kategoriemi na hierarchicky sousedních úrovních. Jméno objeveného zákona bylo nasnadě: Menzerath-Altmann. Dnes na tomto základě stojí celá škola kvantitativní lingvistiky nazývaná Bochum-Trevír.

Český lingvista Luděk Hřebíček pak Menzerathův-Altmannův zákon ještě dále zobecnil. V hierarchii sémantických úrovní konstituentů a konstruktů postřehl fraktálovou strukturu, strukturu, která se opakuje. Nazval ji *sémantické slapy* a logicky ji domyslel až k nadvětným textovým útvarům (Hřebíček, 2007). Na Hřebíčkovu počest byl pro obecné *agregáty* jako konstrukty z nižších konstituentů zaveden termín „*hreb*“.

Modely současné – i české – kvantitativní lingvistiky se tak staly jedním z důležitých průhledů do řečového způsobu myšlení, uskutečňovaného hluboko pod prahem konkrétního jazyka. Přímou se dotkly mechanismů uvažování, poznávání, asociací, vyjadřování myšlenek a jazykové komunikace. Také česká kvantitativní lingvistika tu přispěla k *abstrakci* nad *abstrakcí*.

Literatura

- ALTMANN, G. (1980): Prolegomena to Menzerats law. *Glottometrica*, 2, s. 1–10.
- BARTOŇ, T., et al. (2009): *Statistiky češtiny*. Praha: NLN, ÚČNK.
- ČEJKA, M. – LAMPRECHT, A. (1963): K otázce vzniku a diferenciaci slovanských jazyků. In: *Sborník fil. fakulty brněnské university J. E. Purkyně*. Brno, s. 1–20.
- ČERMÁK, F. (ed.) (2007): *Slovník Karla Čapka*. Praha: NLN, ÚČNK.
- ČERMÁK, F. – CVRČEK, V. (eds.) (2009): *Slovník Bohumila Hrabala*. Praha: NLN, ÚČNK.
- DOLEŽEL, L. (1967): The Prague school and the statistical theory of poetic language. *Prague Studies of Mathematical Linguistics*, 2, Praha: Academia, s. 97–104.
- HLADKÁ, B. – KRÁLÍK, J. (2006): Proměna Českého akademického korpusu. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 179–194.
- HŘEBÍČEK, L. (2001): Selected bibliography. *Quantitative Linguistics*, 60, s. 1–9.
- HŘEBÍČEK, L. (2002): *Výprávení o lingvistických experimentech s textem*. Praha: Academia.
- HŘEBÍČEK, L. (2007): Sémantické slapy v textových strukturách. *Slovo a slovesnost*, 68, s. 83–90.
- JELÍNEK, J. – BEČKA, J. V. – TĚŠITELOVÁ, M. (1961): *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha: SPN.
- KRÁLÍK, J. (1991): Matematické modelování a teze PLK. *Slovo a slovesnost*, 52, s. 234–237.
- KRÁLÍK, J. (2001): Qualico 2000 v Praze. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 152–156.
- KRÁLÍK, J. (2007): Quantitative linguistics within Czech contexts. In: P. Grzybek – R. Köhler (eds.), *Exact Methods in the Study of Language and Text*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 343–351.
- KRÁLÍK, J. (2010): Probabilistic reading of Zipf. In: P. Grzybek – E. Kelih – J. Mačutek (eds.), *Text and Language*. Wien: PraeSens Verlag, s. 91–98.
- KRÁLÍK, J. – UHLÍŘOVÁ, L. (2007): The Czech academic corpus (CAC), its history and presence. *Journal of Quantitative Linguistics*, 14, s. 265–285.
- KUČERA, H. (1963): Entropy, redundancy and functional load in Russian and Czech. In: *American contributions to the Fifth International Congress of Slavistics*. The Hague: Mouton, s. 191–218.
- MATHESIUŠ, V. (1911): O potenciálnosti jevů jazykových. *Věstník Král. České společnosti nauk, třída hist.* In: J. Vachek (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia 1970, s. 5–34.
- NOVÁK, P. – TĚŠITELOVÁ, M. (1964): Kvantitativní lingvistika. In: P. Sgall a kol., *Cesty moderní jazykovědy*. Praha: Orbis, s. 103–133.

- ŠTINDLOVÁ, J., a kol. (1967): *Konkordanční a frekvenční index k Slezským písním Petra Bezruče*. Praha – Ostrava: Socialistická akademie.
- TĚŠITELOVÁ, M., a kol. (1985): *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia.
- Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. In: J. Vachek (ed.), *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha: Academia 1970, s. 35–65.
- TRNKA, B. (1950): *A tentative bibliography*. Utrecht – Brussels: Spectrum Publishers.
- TRNKA, B. (1951): Kvantitativní lingvistika. *Časopis pro moderní filologii*, 34, s. 66–74.
- UHLÍŘOVÁ, L. (1995): On the generality of statistical laws and individuality of texts. *Journal of Quantitative Linguistics*, 2, s. 238–247.

Quantitative linguistics in Bohemia

Czech quantitative linguistics deals with some terms and ideas as they have been introduced by Pražský lingvistický kroužek (the Prague Linguistic Circle). Thus, the basic steps of the research approach are presented with respect to point of view of exact quantitative description and data confrontation. Some aspects of the unique Český akademický korpus (Czech Academic Corpus) are presented too. Brief summary is naturally finished by the attention paid to probabilistic models and to new works concerning the constituent/construct relation in contexts of International Quantitative Linguistics Association and of QUALICO conference in Prague 2000. All the historical moments are mentioned also within their world contexts.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
kralik@ujc.cas.cz

Umělecká slovesnost a její vědecká reflexe ve *Slovu a slovesnosti* a v *Naší řeči* v posledním půlstoletí

BOHUSLAV HOFFMANN

Na začátku všeho bylo podle jedné z nejstarších knih světa slovo, jímž bůh před dávnými časy stvořil tento svět. Na počátku ÚJČ AV ČR byl slovník. To bylo před sto lety. Slovo „slovesnost“ má podle *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978) význam „umělecká jazyková tvorba (lidová i umělá)“. Známe ho už 72 let ze spojení *Slovo a slovesnost* (dále jen *SaS*), tj. z názvu časopisu pro otázky teorie a kultury jazyka, založeného v r. 1935 Pražským lingvistickým kroužkem (dále jen PLK). Druhý časopis publikující texty o českém jazyce *Naše řeč* (dále jen *NŘ*) bude za šest let slavit také své 100. narozeniny.

Ve svém příspěvku chci prolistovat posledních 50 ročníků těchto časopisů a zastavit se u těch textů, v nichž se jejich autoři zaměřovali na jazyk, který členové PLK pojmenovali „jazyk básnický“, resp. později „jazyk umělecké literatury“ nebo „umělecký jazyk“, jako jeden z výrazových prostředků umělecké literatury. Odkazují např. na studii Lubomíra Doležela *Aktualizace v současném uměleckém jazyce* (*NŘ* 1965).

K této zakladatelské tradici lingvoliterární, ba přímo básnické se nepřestal časopis *SaS* hlásit nikdy, po celou dobu svého trvání, byť zkoumání funkce básnického jazyka a uměleckých verbálních textů v duchu základních tezí PLK nebylo vždy v popředí zájmu lingvistů píšících do tohoto časopisu. Jistý útlum zájmu nastal po r. 1953, kdy literárně orientovaní vědci opustili redakci *SaS* a vytvořili si vlastní časopis (*Česká literatura*) a samostatný literárněvědný ústav. Odešel především jeden ze zakladatelských členů PLK a člen redakční rady *SaS* Jan Mukařovský. Nicméně právě Mukařovského práce jsou v *SaS* ve statích takto zaměřených v podstatě nejcitovanější, po dobu celého posledního padesátiletí, nejvíce v letech šedesátých a znovu pak od počátku 90. let. Právě polistopadová léta znamenají soustředěný návrat k výchozím Tezím PLK (viz mj. Hoffmannová, 1991a), a zároveň jsou to také léta rozvíjení jejich podnětů v dotyku s novými tendencemi ve zkoumání a interpretaci slovesných uměleckých textů, resp. komunikátů; nebo „komplexů komunikátů“ – máme-li se odvolat na studii předního pokračovatele a zřejmě nejinspirativnějšího představitele první „pomukařovské“ generace Karla Hausenblase, publikovanou v *SaS* v r. 1984: *Text, komunikáty a jejich komplexy* (*Zamyšlení pojmoslovně*).

Aspekt komunikačně-pragmatický je ovšem přítomen v koncepci PLK od samého počátku. V r. 1996, při příležitosti 100. výročí narození Romana Jakobsona, otisklo *SaS* „portrét“ této velké lingvistické osobnosti 20. století. Jeho autor L. Doležel ho nazval *Roman Jakobson jako badatel v oboru komunikace*. O rok dříve, při svém 60. výročí, přetisklo *SaS* programovou stať z prvního čísla (1935) podepsanou B. Havránkem, R. Jakobsonem, V. Mathesiem, J. Mukařovským a B. Trnkou. I v ní čteme o básnictví, o uměleckém díle slova, která akcentu-

jí zřetel ke společnosti, protože „znak je samou svou podstatou jev sociální“ a „umělecké dílo není měřeno pravdivostí svého sdělení, nýbrž je znakem svěbytným, vznášejícím se volně mezi umělcem a vnímatelem“. (*Slovu a slovesnosti úvodem*, SaS, 1995, s. 5)

Umělecky stylizovaná komunikace se stala od 70. let i klíčovým pojmem Hausenblasových žaček, např. A. Macurové, J. Hoffmannové, J. Bartůňkové, I. Stehlikové. Uveďme aspoň několik jejich článků: *Neverbální komunikace v Rozmarném létu Vladislava Vančury* (A. Macurová, SaS, 1979), *Poznámky ke stylizaci komunikace ve vědeckofantastické próze* (A. Macurová, SaS, 1986), *Práce českého teatrologa o (dramatickém) textu a (divadelní) komunikaci* (J. Hoffmannová, SaS, 1989), *Komunikační konflikt a dramatický text (rozbor dramatu J. Šotoly Cesta Karla IV. do Francie a zpět*, J. Hoffmannová, SaS, 1991b), *Funkce stylizované verbální komunikace v povídkách Jana Nerudy* (J. Bartůňková, NŘ, 1985), *Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla* (I. Stehliková, NŘ, 1983).

S komunikativním aspektem slovesného díla úzce souvisí zkoumání sémantiky uměleckého textu (termínem Mukařovského „sémantického gesta“), také ve znamení konceptu smyslu a významu, jak s nimi pracují další Mukařovského žáci Milan Jankovič a Miroslav Červenka. První z nich otiskl v SaS v r. 2003 stať *K problematice „smyslu“ a „významu“ literárního díla*. Koncept smyslu úzce souvisí i s pojmem styl; k tomuto tématu je nezbytné připomenout Karla Hausenblase, jehož pojetí stylu velmi pregnančně vyložila v SaS v r. 1993 A. Macurová ve stati *Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika* (v článku věnovaném Karlu Hausenblasovi jubilejícímu). Stať je koncipována jako polemika s pojetím stylu Stanleyho Fishe, který chápe styl jako „sumu jazykových odlišností“ (c. d., s. 279). Kontrastně k tomu Hausenblas podle Macurové zdůrazňuje princip výstavby celého textu, který není jen záležitostí jazyka. Jak už bylo výše připomenuto, Hausenblasovo (a pohausenblasovské) pojetí stylu klade důraz na komunikační přístup k textu, na to, že text lze uspokojivě vyložit jen jako součást komunikace. Také smysl je chápán jako kategorie specificky komunikační, vyrůstající ze vztahu mezi autorem textu a jeho příjemcem. V článku Macurové se pěkně říká, že „styl je označujícím ke smyslu“ a smysl je nejdůležitější komunikační kvalitou textu. A autorka shrnuje: „Kruhy Hausenblasových zájmů se tak rozšiřují: od jazyka ke stylu, od jazyka a stylu k textu, od jazyka, stylu a textu ke smyslu. ... Smysl textu a interpretace ... jsou bytostně spjaté: interpretace je pochod, při němž příjemce konstituuje, vytváří smysl textu, a smysl textu je výsledek, k němuž příjemce dospívá pochodem interpretace textu.“ (c. d., s. 283 a 284)

Také Milan Jankovič v podobném duchu (mimo jiné v opoře o hermeneutika P. Ricoeura) říká, že „literární dílo je místem nekončící interakce mezi textem a vnímatelem, místem neuzavřeného dění smyslu – a spolu s ním významového pohybu, v němž se nám odkrývá a zpřístupňuje svět“ (s. 87 výše citované stati). Řekl bych, že Jankovičův závěr je dnes všeobecně přijímaným pojetím. Nicméně vztah struktury textu, jeho stylu, smyslu a významu není bezbřehý. Stále je zakotven v charakteru promluvových pásem textu (komunikátu), pásma vypravěče nebo vyprávěcího subjektu a pásma postav (jejich řeči), jak je na počátku 60. let rozpracoval Lubomír Doležel (řeč přímá, polopřímá, nevlastní přímá, nepřímá a smíšená), autor knihy *O stylu moderní české prózy (Výstavba textu)* z r. 1960. Doleželovy stati jsou velmi příznačné hlavně pro 60. léta, ale stále si udržují svou vědeckou podnětnost.

Kromě ricoeurovské hermeneutiky se vykládá strukturalismus také ve spojení s fenomenologií – viz např. stať Zdeňka Mathausera *Strukturalismus – fenomenologie – avantgarda*, kterou bychom našli v SaS v r. 2005. Tento teoretický, filozoficko-estetický přístup autor dokumentoval pěknými příklady z moderní (avantgardní) literatury ruské a české (Majakovského, Pasternaka nebo Nezvala). Rád bych připomněl jeho zajímavý výklad „rovnovážné

metaforičnosti“ Vítězslava Nezvala – v souvislosti s výkladem tzv. předmětné intencionality a metonymické metafory. Autor cituje známá Nezvalova slova: „Říká se: Dívky krásné jako růže. Fráze. Oč je velkolepější konstatovat nad záhonem růží: Růže a krásné ženy: Růže budou růžemi víc než kdykoliv předtím...“ (c. d., s. 172)

Významným teoretickým impulsem pro zkoumání prózy se stala Bachtinova teorie dialogu. Prvním, kdo ji k nám uvedl (ovšem ne nekriticky), byl v *SaS* už v r. 1970 K. Horálek (*Tři úvahy o struktuře epiky*). Svou statí rozdělil na tři části. Druhou část věnovanou Bachtinovi nazval „Epické slovo“. Z hlediska uměleckých textů a stylistiky Horálka zajímá Bachtinův pojem cizího slova. To tvoří podle Horálka jádro Bachtinovy teorie literárních textů – teorie dialogu. S dialogem je ovšem spojena i kategorie monologu či vnitřního dialogu, což je zvláštní případ dialogizace slova. Horálek Bachtinovi vytýká, že si neklade otázku, „jež má pro teorii epické prózy význam zásadní: jakou dějovou funkci dialog v epických textech plní“ (c. d., s. 136). Přitom ovšem oceňuje, že Bachtin prosadil, že nelze ztotožňovat stanovisko spisovatele se stanoviskem vypravěče, i když prý nelze zabránit tomu, aby čtenáři a kritika v díle hledali stanovisko autora. A druhou část své statí zakončuje dosti problematickou větou, že „toto hledání patří k normálním složkám konkretizace literárního díla“ (c. d., s. 138). To sice není nepravda, ale neakcentoval bych to, protože dnes je tento přístup k literárnímu dílu až příliš rozšířen a odvádí od textů, zejména od jejich uměleckých kvalit. Mělo by nás zajímat jen to, co autor vytvořil, jak se prezentuje svým dílem a ve svém díle, což dávno věděl už F. X. Šalda. V souvislosti se Šaldou bych připomněl (aspoň v závorce) jednu z posledních statí Aloise Jedličky ze *SaS* 1989 (*K jazyku a stylu českých esejistických textů*). O stylu F. X. Šaldy psal zevrubně v r. 1967 v *NŘ* také Milan Jelínek.

Alois Jedlička, Bohuslav Havránek, Milan Jelínek, Karel Hausenblas a v návaznosti na ně Alexandr Stich se prezentují v *SaS* i v *NŘ* statěmi (zejména v 60. letech) o vztahu spisovného jazyka a jazyka hovorového, resp. obecné češtiny. Viz o této problematice velkou diskusi na stránkách *SaS* na počátku 60. let. Připomeňme v tomto kontextu i Jedličkovu statí *K pojetí a vymezení knižnosti* (*SaS*, 1973).

Stěžejní statí na toto téma z hlediska zaměření našeho příspěvku je text K. Hausenblase *Čeština v dílech slovesného umění*, uveřejněný v *NŘ* v r. 1969. Velmi symptomatické jsou i statí A. Sticha (převážně z konce 60. let) o dílech O. Pavla, L. Vaculíka, L. Fukse, J. Fraise a jeho recenze dvou prací Zdeňka Kožmína o Vladislavu Vančurovi, publikované v *NŘ* (viz Stich, 1968, 1970, 1975, 1990 aj.).

Hned v úvodním odstavci uvedené statí Hausenblas (1969) píše, že se zaměří hlavně „na vztah mezi jazykem umělecké literatury a jazykem národním, spisovným i nespisovným, a na podobu i proměny tohoto vztahu v uplynulém půlstoletí“ (s. 127). Dále uvádí, že „jazyk umělecké literatury překračuje hranice spisovnosti, a to již dlouhou dobu a často značnou měrou, ba někdy opouští spisovnou základnu (srov. v současných dramatech)“ (s. 127–128).

Hausenblas cituje Mukařovského názor, že „spisovný jazyk je pozadím, na kterém se jazyk literárního díla hodnotí“, ale k tomuto názoru přidává soud, že „latentně přítomným pozadím jsou vedle spisovného jazyka i jiné útvary národního jazyka“ (s. 132), např. obecná čeština, a upozorňuje na článek Marie Fundové-Brunnhofkové *K počátkům pronikání obecné češtiny do jazyka české prózy* (*NŘ*, 1965). K jejímu otištění neopomněl B. Havránek připojit poznámku, že „užití obecné českých prvků v próze Čapka-Choda se sotva plně slučuje s jejich úlohou v současné próze“ a že pojem obecná čeština je třeba zúžit jen na „pražskou obecnou češtinu“ (s. 29). Na teritoriální vazbu rozšíření obecné češtiny a na postoje k ní upozornil i K. Hausenblas (1969, d. c. výše) a vyzýval Čechy a Moravany k vzájemné toleranci. „Především

lingvisté, ale zejména také škola by měla ulamovat hrot podobným jazykovým předsudkům a podporovat toleranci“ (s. 131).

Na podporu tohoto postoje snáší i řadu faktů a příkladů z vývoje jazyka po r. 1918, „předešlým odklon spisovné základny od knižnosti a posun k hovorovosti“ (s. 134); jako příklad uvádí zvláště dílo K. Čapka (a řadu konkrétních příkladů z české literatury, kdy se obecná čeština uplatňuje nejen v řeči postav, ale i v řeči vypravěče, viz např. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*). Významné je, že příklady na rozšíření obecné češtiny uvádí i z poezie: „V polovině 20. let se objevuje v překladech poezie francouzského básníka J. Rictuse od Jindřicha Hořejšího v hojné míře obecná čeština jakožto základna básně“ (s. 136). Pokud jde o původní tvorbu, podle Hausenblase „výrazněji obecná čeština nepronikla, objevuje se jen sporadicky, např. u Kainara“ (cituje z básně *Domů* ze sbírky *Lazar a píseň*). Výrazněji se obecná čeština jako základní útvar objevila v některých dramatech. Připomíná *Třetí sestru* Pavla Kohouta a hru Aleny Vostré *Na koho to slovo padne*.

Posledním autorem, kterým se Hausenblas zabývá v souvislosti s rozvrstvením národního jazyka, je František Hrubín. Charakterizuje tři jeho texty: divadelní hru *Srpnová neděle*, veršovanou básnickou skladbu *Romance pro křídlovku* a povídku *Zlatá reneta*. „Ve všech třech textech je užito jednak češtiny spisovné, jednak i obecné. Zdálo by se, že podmínky pro obecnou češtinu jsou nejprůpříznivější v dramatu, nejméně příznivé v lyricko-epické básni. Skutečnost je však jiná. Míst obecně českých je ve verších a v próze celkem méně, protože zde převažuje autorská řeč, která je v podstatě spisovná. Avšak pokud jde o řeč postav, je tomu jinak. V povídce a také v básni mluví postavy vlastně veskrze obecnou češtinou, ... naproti tomu v dramatu *Srpnová neděle* jsou postavy rozlišeny řečí: některé mluví spisovně (např. Morák), další smíšeně (např. Vachovi), a jiné (zvláště venkované, „domáci“) obecnou češtinou“ (s. 139). A Hausenblas shrnuje: Při umělecké literatuře musí být jazyková kritika opřena o kritiku literární, která postihuje dílo jako celek. „Potřebu jazykové kritiky v této oblasti uznáváme, připomínáme však její nezbytné podmínky: nechceme být relativisté, ale ani nechceme opakovat chyby minulosti, zvláště brusičské“ (s. 140).

V tomto směru mohou být příkladné interpretace A. Sticha, který uměl funkčně postihnout úlohu prvků obecné češtiny v uměleckém díle. Symptomaticky je pro to zvláště jeho článek v *NR* r. 1975, otištěný jako jakýsi appendix celého 4. čísla. Jde o článek zcela poslední v rubrice Posudky a zprávy a víceméně anonymní, neboť jeho autor se směl podepsat pouze iniciálami AS. Má název *K obecné češtině v krásné próze (Ota Pavel)*. Článek má i velkou hodnotu informativní, protože podává bibliografický seznam všech důležitých článků i publikací na toto téma od poloviny 50. let do poloviny 70. let; dále připomíná podíl překladové literatury na rozšíření obecné češtiny v umělecké literatuře (zvláště jde o překlady próz J. D. Salinger, P. P. Pasoliniho a W. Millera) a význam skazového vyprávění (tj. vyprávění v 1. osobě, neboli tzv. ich-formy). Jak napovídá už titul článku, zaměřuje se Stich na text Oty Pavla, a to *Jak jsem potkal ryby*. Metodologii svého přístupu charakterizuje takto: „Stav využití nespisovných elementů a jejich smysl vynikne nejlépe, podáme-li jejich popis postupně ze tří různých pozorovacích stanovíšť. Nejdříve popíšeme inventář prostředků, pak ukážeme jejich umístění v různých posunech textu, tj. v rámci textové výstavby díla, a nakonec se pokusíme charakterizovat jejich funkci“ (s. 218). Tyto přístupy dobře korespondují s tím, k čemu dospěla v průběhu 60. a 70. let česká hausenblasovská stylistika, a odpovídají diferencované situaci rozšíření a funkčního využití obecné češtiny v mluvě lidí i v určitých dílech moderní české literatury.

Obecná čeština je ve výkladu Pavlovy prózy u Alexandra Sticha pojata jako „nástroj výrazné jazykové stylizace“, nikoli „zápisu skutečnosti“, ale „stylizace vančurovského typu“

(s. 21). Objevuje se zejména na místech emocionálního a hodnotového charakteru, nikoli (jak to bývalo zdůrazňováno dříve v souvislosti s nářečím a realistickou literaturou) ve funkci charakterizační. Pavel už používá obecnou češtinu jako nástroj pro „vyjádření celkového emocionálního a hodnotového smyslu textu“ (s. 222).

O obecné češtině a také o hovorové češtině psal Stich ještě několikrát. Na negativní charakterizační funkci obecné češtiny upozornil v dílech *Smrt morčete* L. Fukse a *Sekyra* L. Vaculíka. Obecná čeština se stává podle Sticha (1990) v díle Fuksové „symbolem vulgarity a nebezpečného primitivismu“ (s. 121), v próze valašského autora Vaculíka je obecná čeština chápána jako pražský jazyk, projev všeho neupřímného, nezdravého a povrchního (s. 125).

Důležité je ale Stichovo obecné stanovisko k této problematice. Zatímco na začátku bylo podle něho pronikání obecné češtiny do umělecké prózy projevem aktualizace, ve druhé polovině a na konci 60. let už obecná čeština tuto esteticky progresivní funkci neplní, protože se zautomatizovala. Takže Stich v poslední větě říká: „Téměř výsadní postavení obecné češtiny ve značné části české prózy bylo otřeseno a její téměř vždy kladná úloha v textu byla učiněna pochybnou“ (s. 126).

Stich se také v době, kdy mohl publikovat pod svým jménem, věnoval i obhajobě hovorové češtiny. Učinil tak dvakrát (*NŘ* 1968, 1970), v recenzi knih Zdeňka Kožmína o prózách V. Vančury. Vytýkal v nich brněnskému badateli a učiteli Pedagogické fakulty, že tento termín užívá velmi nepřesně, resp. že si plete hovorovou češtinu s obecnou češtinou. A vůbec mu vytýká vágní užívání lingvistických termínů – i to, že málo dbá na aspekt stylizační.

Hodně článků se v obou časopisech týkalo překládání textů (byla už řeč o problému s obecnou češtinou), a to jak teoreticky, tak prakticky. Stálým účastníkem diskusí na toto téma byl zvláště Jiří Levý; v praxi se autoři věnovali překládání klasiků. Např. Jiří Pechar (*SaS*, 1961) se zabýval Vrchlického překladem Victora Huga, K. Hausenblas (*SaS*, 1967) zase překladem Puškinova Evžena Oněgina od O. Maškové. Karel Horálek uveřejnil v *SaS* (1960) stať *O překladatelský sloh jevištní*, v níž srovnává různé překlady Shakespeara do češtiny, a v r. 1967 v *SaS* pojednal téma překladatelství z hlediska sémantiky. O vztahu rytmu originálu a překladu psal v r. 1964 v *SaS* B. Dohnal, v témže časopise o překladu románového počátku zkušený překladatel A. Skoumal (1970).

Pokud jde o konkrétní autory a jejich díla, byla v popředí zvláště próza; z autorů dominovali Vančura, Čapek (psali o nich z různých hledisek Doležel, *NŘ*, 1960; Tešítelová, *SaS*, 1990; Macurová, *SaS*, 1979; Hoffmannová, *SaS*, 1979; Staněk, *NŘ*, 2000, aj.). Z 19. století se těšili největší pozornosti Máchas, Němcová (např. Havránek, *SaS*, 1964a) a Neruda (Havránek, 1964b, 1966, a Králík, 1964, 1966, vedli v *SaS* diskusi o jazyce K. H. Máchy). Nejvíce článků bylo věnováno Nerudovi: psali o něm zejména K. Hausenblas (*SaS*, 1977) a jeho žáčky: A. Macurová, J. Bartůňková (1985) aj. Ze starší literatury byla soustavná pozornost věnována středověké literatuře (Třiška, *SaS*, 1964), textům českých humanistů (Michálek, *SaS*, 1961) a dílu J. A. Komenského (např. Hubáček, *SaS*, 1971). Z 20. století kromě výše jmenovaných nešel pozornosti ani Bohumil Hrabal (článek I. Stehlíkové, viz výše; dále např. I. Štorcová, *SaS*, 1989; F. Šticha, *NŘ*, 1983). Pozornosti se dostalo i Věře Linhartové, o níž opakovaně píše mladá badatelka Michaela Křivancová (*SaS*, 2008, 2011). Rozporuplný ohlas vyvolal článek Zlaty Kufnerové o Kunderově ztrátě citu pro češtinu po jeho odchodu do Francie (*SaS*, 2008), s nímž polemizoval F. Šticha v *SaS* 2010.

Nechyběla ale ani oblast dramatická, zvláště v letech, kdy se začal prosazovat komunikační, dialogický aspekt (viz výše). Relativně nejméně pozornosti bylo věnováno poezii; psali o ní v souvislosti se zkoumáním dějin verše M. Červenka a K. Sgallová (*SaS*, 1997). Ze staročeské

středověké poezie připomeňme studie Z. Tiché (*SaS*, 1967) a K. Petráčka (*SaS*, 1977). V souvislosti s rytmičkou výstavbou básnických textů např. o Kytici K. J. Erbena polemizovali v *SaS* K. Horálek (1964, 1966) s J. Levým (1966). Pozoruhodné byly dvě stati Jana Lehára v *SaS* 1996 o slovesném umění Dalimilovy kroniky. Z velkých básníků 20. století bylo reflektováno dílo O. Březiny (J. Filipec, *NŘ*, 1969) a jedna báseň P. Bezruče (F. Všetická, *SaS*, 1975). O tvorbě Fr. Hrubína byla zčásti již řeč; připomeňme ještě stať J. Hoffmannové (*SaS*, 1980). V 60. a dalších letech se mimořádně rozšířila tzv. zpívaná poezie, a proto v obou námi sledovaných časopisech se setkáme i s analýzou písňových textů Jiřího Suchého (J. Zima, *NŘ*, 1966). Písňové texty zkoumal zvláště Jiří Zeman, dokonce i dvojjazyčné česko-slovenské (*SaS*, 1987 a 2000).

Vícejazyčnosti se nejvíce věnoval Petr Mareš (*SaS*, 2000), intertextualitě J. Homoláč (*SaS*, 1989, 1994), metajazyku J. Hoffmannová (*SaS*, 1979), I. Hroudová (*SaS*, 1988). Intertextualita, různé typy transtextovosti, vícejazyčnost, metatextovost (a to i implicitní) zásadním způsobem rozšiřují procesy komunikování a mezitextového navazování, a to i přes hranice slovesných komunikátů. Proto se i v *SaS* objevují studie věnované charakteristice intersémiotických, vícekódových komunikátů, celků sémioticky heterogenních. Ke vztahu textu a ilustrace byla zaměřena např. studie F. Daneše (*SaS*, 1995).

Vcelku ojediněle zůstal závažný příspěvek J. Hoffmannové *K charakteristice postmoderního textu* (*SaS*, 1992). Zdá se, že v letech polistopadových neměla česká lingvistická obec zájem reflektovat texty postmoderní české ani světové literatury – snad proto, že její zájem navazoval na tradici českého i světového strukturalismu a česká věda neměla vypracované metody k analýze rizomatických struktur. Připomeňme ještě zevrubnou recenzi knihy Stanislava Hubíka od Jana Kořenského (*SaS*, 1996, s. 47–54).

Závěrem lze říci, že v *SaS* i v *NŘ* můžeme v posledních letech sledovat hlavně tendenci rozvíjení tradice PLK, navazování na stati nebo myšlenky jeho zakladatelů B. Havráňka a J. Mukařovského a jejich pokračovatelů a žáků: K. Horálka, A. Jedličky, M. Jelínka, L. Doležela, K. Hausenblase, A. Sticha, M. Červenky, M. Jankoviče, A. Macurové ad. V centru pozornosti byly otázky vztahu spisovného jazyka a jazykových prostředků nespisovných, jejich podíl na výstavbě a stylu uměleckých děl; a ve fázích, kdy se prosazovala ve společenských vědách teorie komunikace, se posiloval zřetel k otázkám recepčním, k hledání smyslu a významu verbálních komunikátů, slovy M. Jankoviče k „dění smyslu“. Interpretační teorie byly ověřovány na textech české literatury od středověku až po současnost, především na textech epických a prozaických. Významné místo zaujaly v těchto časopisech, zaměřených na otázky jazykové kultury, také stati o překladech (zvláště poezie). Časopisy byly a jsou otevřené i novým podnětům, jak o tom svědčí např. publikace výsledků bádání korpusové lingvistiky. V r. 2001 vyšel v *SaS* článek Renaty Blatné, jehož základem je matematicko-statistický přístup k básnickým textům Ivana Blatného a Josefa Palivce.

Literatura

- BARTUŇKOVÁ, J. (1985): Funkce stylizované verbální komunikace v povídkách Jana Nerudy. *Naše řeč*, 68, s. 124–135.
- BLATNÁ, R. (2001): Básnický text a textový korpus. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 1–22.
- ČERVENKA, M. – SGALLOVÁ, K. (1997): Verš a věta. Rytmičké a větné členění v české poezii 2. poloviny 19. století. *Slovo a slovesnost*, 58, s. 241–287.

- DANEŠ, F. (1969): Jubilejní máchovský sborník. *Naše řeč*, 52, s. 34–39.
- DANEŠ, F. (1995): Text a jeho ilustrace. *Slovo a slovesnost*, 56, s. 174–189.
- DOHNAL, B. (1969): Rytmus originálu a překladu. *Slovo a slovesnost*, 30, s. 381–392.
- DOLEŽEL, L. (1960): O slohu vyprávění Karla Čapka. *Naše řeč*, 43, s. 80–86.
- DOLEŽEL, L. (1965): Aktualizace v současném uměleckém jazyce. *Naše řeč*, 48, s. 153–161.
- DOLEŽEL, L. (1996): Roman Jakobson jako badatel v oboru komunikace. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 162–169.
- FILIPEC, J. (1969): K jazyku a stylu Otokara Březiny. *Naše řeč*, 52, s. 1–22.
- FUNDOVÁ, M. (1965): K počátkům pronikání obecné češtiny do jazyka české prózy. *Naše řeč*, 48, s. 21–29.
- HAUSENBLAS, K. (1967): Nový překlad Evžena Oněgina. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 379–385.
- HAUSENBLAS, K. (1969): Čeština v dílech slovesného umění. *Naše řeč*, 52, s. 127–140.
- HAUSENBLAS, K. (1977): Řeč o řeči v Nerudově povídce „U tří lilí“. *Slovo a slovesnost*, 38, s. 336–339.
- HAUSENBLAS, K. (1984): Text, komunikáty a jejich komplexy (Zamyšlení pojmoslovné). *Slovo a slovesnost*, 45, s. 1–7.
- HAVRÁNEK, B. (1964a): Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 1–11.
- HAVRÁNEK, B. (1964b): K jazyku Karla Hynka Máchy. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 247–253.
- HAVRÁNEK, B. (1966): Ještě k poměru Máchova jazyka a obrozené češtiny. *Slovo a slovesnost*, 27, s. 326–333.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1979): Metajazyk a metařeč a jejich charakter v díle Karla Čapka. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 295–302.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1980): Struktura časových významů v Hrubínově Romanci pro křídlovku. *Slovo a slovesnost*, 41, s. 286–290.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1989): Práce českého teatrologa o (dramatickém) textu a (divadelní) komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 331–339.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1991a): Lingvistika a umělecký text (mezi Tezemi PLK a současností). *Slovo a slovesnost*, 52, s. 221–228.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1991b): Komunikační konflikt a dramatický text (rozbór dramatu J. Šotoly Cesta Karla IV. do Francie a zpět). *Slovo a slovesnost*, 52, s. 264–272.
- HOFFMANNOVÁ, J. (1992): K charakteristice postmoderního textu. *Slovo a slovesnost*, 53, s. 171–184.
- HOMOLÁČ, J. (1989): Aluze v slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná). *Slovo a slovesnost*, 50, s. 288–294.
- HOMOLÁČ, J. (1994): Transtextovost a její typy (1. a 2. část). *Slovo a slovesnost*, 55, s. 18–33 a 99–105.
- HORÁLEK, K. (1960): O překladatelský sloh jevištní. *Naše řeč*, 43, s. 134–146.
- HORÁLEK, K. (1964): Verš Erbenovy Kytice. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 95–101.
- HORÁLEK, K. (1966): Doslov k odpovědi Levého. *Slovo a slovesnost*, 27, s. 53–54.
- HORÁLEK, K. (1967): Sémantika textu z hlediska překladatelského. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 113–120.
- HORÁLEK, K. (1970): Tři úvahy o struktuře epiky. *Slovo a slovesnost*, 31, s. 125–145.
- HROUDOVÁ, I. (1988): Poznámky k problému implicitní metajazykovosti v poezii. *Slovo a slovesnost*, 49, s. 271–277.
- HUBÁČEK, J. (1971): J. A. Komenského Listové do nebe jako dílo umělecké. *Slovo a slovesnost*, 32, s. 149–158.
- JANKOVIČ, M. (2003): K problematice „smyslu“ a „významu“ literárního díla. *Slovo a slovesnost*, 64, s. 81–87.
- JEDLIČKA, A. (1973): K pojetí a vymezení knižnosti. *Slovo a slovesnost*, 34, s. 92–97.
- JEDLIČKA, A. (1989): K jazyku a stylu českých esejistických textů. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 114–127.
- JELÍNEK, M. (1967): Styl F. X. Šaldy (K stému výročí Šaldova narození). *Naše řeč*, 50, s. 257–278.
- KOŘENSKÝ, J. (1996): Stanislav Hubík: K postmodernismu obratem k jazyku. *Slovo a slovesnost*, 57, s. 47–54.
- KRÁLÍK, O. (1964): Dvě kapitoly o Máchově jazyku. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 174–188.

- KRÁLÍK, O. (1966): Máchův jazyk a obrozenecká čeština. *Slovo a slovesnost*, 27, s. 316–326.
- KŘIVANCOVÁ, M. (2008): Noetický princip slova v poetice Věry Linhartové. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 243–258.
- KŘIVANCOVÁ, M. (2011): Funkce první osoby plurálu v textech Věry Linhartové. *Slovo a slovesnost*, 72, s. 28–38.
- KUFNEROVÁ, Z. (2008): Když autor překládá sám sebe: poznámky k češtině Kunderových románů. *Slovo a slovesnost*, 69, s. 259–267.
- LEHÁR, J. (1976): Slovesné umění Dalimilovy kroniky. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 26–37.
- LEHÁR, J. (1976): Dalimilova kronika a počátky české slovesnosti. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 215–219.
- LEVÝ, J. (1966): Ještě k verši Erbenovy Kytice. *Slovo a slovesnost*, 27, s. 49–53.
- MACUROVÁ, A. (1979): Neverbální komunikace v Rozmarném létu Vladislava Vančury. *Slovo a slovesnost*, 40, s. 19–22.
- MACUROVÁ, A. (1986): Poznámky ke stylizaci komunikace ve vědeckofantastické próze. *Slovo a slovesnost*, 47, s. 36–41.
- MACUROVÁ, A. (1993): Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. *Slovo a slovesnost*, 54, s. 279–286.
- MAREŠ, P. (2000): Fikce, konvence a realita. K vícejazyčnosti v uměleckých textech. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 47–53.
- MATHAUSER, Z. (2005): Strukturalismus – fenomenologie – avantgarda. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 163–175.
- MICHÁLEK, E. (1961): O jazykových otázkách v dílech českých národních humanistů. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 8–14.
- NEKVAPIL, J. – ZEMAN, J. (1987): Sémiotické poznámky ke vzniku českých písňových textů. *Slovo a slovesnost*, 48, s. 34–37.
- PECHAR, J. (1961): Poezie V. Huga v překladech J. Vrchlického. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 186–198.
- PETRAČEK, K. (1977): Staročeská milostná lyrika a středomořská tradice. *Slovo a slovesnost*, 38, s. 121–134.
- SKOUMAL, A. (1970): Překlad románového začátku (Ze zkušeností překladatelských). *Slovo a slovesnost*, 31, s. 227–238.
- Slovo a slovesnosti úvodem. *Slovo a slovesnost*, 56, 1995, s. 1–7.
- STANĚK, V. (2000): Neologismy v díle Karla Čapka. *Naše řeč*, 83, s. 77–96.
- STEHLÍKOVÁ, I. (1983): Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla. *Naše řeč*, 66, s. 235–246.
- STICH, A. (1968): Styl současné umělecké prózy (Zdeněk Kožmín, Umění stylu, Praha 1967). *Naše řeč*, 51, s. 90–98.
- STICH, A. (1970): Monografie o stylu Vladislava Vančury (Zdeněk Kožmín, Styl Vančurovy prózy, Brno 1968). *Naše řeč*, 53, s. 101–107.
- STICH, A. (pod šifrou AS) (1975): K obecné češtině v krásné próze (Ota Pavel). *Naše řeč*, 58, s. 215–223.
- STICH, A. (1990): O jazyce dvou současných autorů. *Naše řeč*, 73, s. 113–126.
- ŠTÍCHA, F. (1983): Slovosled v prózách Bohumila Hrabala. *Naše řeč*, 66, s. 75–83.
- ŠTÍCHA, F. (2010): Znovu o literární češtině Milana Kundery. *Slovo a slovesnost*, 71, s. 128–133.
- ŠTORCOVÁ, I. (1989): K problematice koherence jednoho Hrabalova textu. *Slovo a slovesnost*, 50, s. 278–287.
- TĚŠITELOVÁ, M. (1990): Karel Čapek a jazyk. *Slovo a slovesnost*, 51, s. 192–200.
- TICHÁ, Z. (1967): Několik poznámek k sémantické naplněnosti bezrozměrného verše. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 31–36.
- TRÍŠKA, J. (1964): O rétorice a stylu naší středověké literatury. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 260–270.
- VŠETIČKA, F. (1975): Kompozice Bezručova Bernarda Žára. *Slovo a slovesnost*, 36, s. 295–304.
- ZEMAN, J. (2000): K lingvistické analýze moderní populární hudby: dva jazyky (čeština, slovenština) v jednom písňovém textu. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 54–59.
- ZIMA, J. (1966): Jazyk a styl veršů Jiřího Suchého. *Naše řeč*, 49, s. 1–9.

Scholarly reflections on literature in the journals *Slovo a slovesnost* and *Naše řeč* during the past half-century

This paper reviews a selection of articles devoted to literature (including translation studies) from the past fifty volumes of the journals *Slovo a slovesnost* and *Naše řeč*. In this overview, it comments on the topics of the selected articles, their theoretical bases and methodological variation. Particular attention is devoted to the structuralist inspirations (the continuation of the Prague School ideas, above all those of Jan Mukařovský), the accentuation of linguistic pragmatics, and the influence of phenomenology, hermeneutics, receptive aesthetics and Bakhtin's theory of dialogue on the articles' authors. The paper also discusses another long-term central object of the linguistic interpretation of Czech literature, the use of various varieties of Czech (standard/literary Czech as well as colloquial and common Czech and in some cases, dialects) in prose, poetry and drama, that is, the role of standard/literary and non-standard means of expression in the structure and style of literary works.

hoffmannova@ujc.cas.cz

Czeši w Warszawie. Inspiracje oraz obszary wspólnych badań w zakresie stylistyki, wersologii i teorii tekstu

TERESA DOBRZYŃSKA

Przenikanie do Polski koncepcji strukturalnych oraz rezultatów badań uczonych czeskich, a także rosyjskich, przebywających w okresie międzywojennym na emigracji w Pradze, nabrało przyspieszenia i stało się impulsem do zasadniczych zmian metodologicznych, gdy z inicjatywy Marii Renaty Mayenowej podjęto w Warszawie prace nad przekładem pism najwybitniejszych przedstawicieli Praskiego Koła Lingwistycznego w zakresie badań stylu i języka poetyckiego. W połowie lat 60. ukazał się w Polsce zbiór artykułów pt. *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948* (Mayenowa, 1966). W zbiorze tym opublikowane zostały najważniejsze fragmenty *Tez Praskiego Koła*, bibliografia prac strukturalistów praskich oraz studia Bohuslava Havránka, Romana Jakobsona, Jana Mukařovský'ego i Felixa Vodički. Kilka lat później Janusz Sławiński wydał obszerny wybór pism Mukařovský'ego pt. *Wśród znaków i struktur* (Mukařovský, 1970), zawierający fundamentalne wypowiedzi tego uczonego na temat funkcji estetycznej i strukturalnej analizy tekstów artystycznych.

Wraz z publikacją tych studiów, a także dzięki recepcji przełomowych prac z zakresu lingwistyki (przede wszystkim Ferdynanda de Saussure'a, Baudouine'a de Courtenay, Siergieja Karcewskiego, Romana Jakobsona), wyraziście zarysowane zostały idee nowego kierunku w humanistyce: strukturalizmu – idee, które zmieniały sposób rozumienia wewnętrznej organizacji języka i różnych jego subkodów, ujmowanych w przekroju synchronicznym i w diachronii. Strukturalizm – w swej wersji praskiej – odsłaniał nowe perspektywy badań roli języka w różnych dziedzinach życia społecznego, co wiązało się z wyróżnieniem funkcjonalnych stylów mówienia w ich odmianach mówionej i pisanej.

Dla literaturoznawstwa studia Prażan miały ogromne znaczenie. Postulowały nowe spojrzenie na istotę i funkcje języka poetyckiego, ujmowanego na tle wypowiedzi o innych funkcjach dominujących. Przybliżyły tym samym dwa obszary badań: analizy języka – i jego użycie w tekstach artystycznych. Traktowanie dzieła literackiego jako struktury wytworzonej w materiale językowym sprawiało, że poetyka stawała się nauką o wyraźnym profilu lingwistycznym. Przenoszone do Polski teorie praskie oferowały nowatorskie metody strukturalnej analizy utworów artystycznych, zarazem zaś ukazywały możliwość traktowania zjawisk literackich jako elementów szerszych systemów, obejmujących swym zasięgiem rozległe sfery kultury.

Strukturalizm polski czerpał podniety także z innych niż praskie źródła: wyrastał z inspiracji Saussure'owskich, z zainteresowania koncepcjami formalistów rosyjskich, z przyswajania treści pism Claude'a Levy-Straussa. Przy wypracowywaniu strukturalnych programów badawczych szczególną rolę odegrały wieloletnie kontakty z obszerną twórczością

Romana Jakobsona, wykraczające swym zasięgiem poza recepcję jego studiów powstałych w okresie pobytu w Pradze. Uczony ten do końca życia pozostawał w przyjacielskich relacjach z prof. Mayenową – wydawczynią obszernego, dwutomowego wyboru jego pism p.t. *W poszukiwaniu istoty języka* (Jakobson, 1989). Dzięki zabiegom Mayenowej przyjeżdżał do Polski kilkakrotnie na konferencje organizowane przez Instytut Badań Literackich.

Wszystko to w końcu lat 60. zaowocowało znaczącymi zmianami w zakresie metodologii badań językoznawczych w Polsce. Otworzyło nowe perspektywy analizy odmian języka i stylów funkcjonalnych, wywołało też ruch intelektualny w kręgach literaturoznawczych. Strukturalizm stanowił alternatywę w stosunku do jeszcze wówczas dominujących tendencji marksistowskich, popieranych przez władze polityczne. Skupiając się na językowym kształcie dzieła i na jego wewnętrznej organizacji, kwestionował tym samym socrealistyczną koncepcję sztuki zaangażowanej (która, na szczęście, nie była już wówczas ostro egzekwowana).

Na fali zmian wyłoniła się w Polsce grupa badaczy o orientacji strukturalnej. W latach 70. należeli do niej młodzi – a jak czas pokazał – bardzo wybitni warszawscy teoretycy literatury: Janusz Sławiński, Aleksandra Okopień-Sławińska, Michał Głowiński oraz polonista poznański Edward Balcerzan. Badacze ci rozwijali twórczo idee strukturalne, zajmując się w szczególności kwestiami komunikacji literackiej i poetyką odbioru. W ramach kontaktów konferencyjnych nawiązali dialog naukowy i przyjazne stosunki z uczonymi praskimi młodszego pokolenia, m.in. z Miroslavem Červenką. Kontakty o charakterze bezpośrednich spotkań konferencyjnych oraz za pośrednictwem lektury najnowszych i najbardziej reprezentatywnych publikacji Prażan – podtrzymywała także Mayenowa, czego świadectwa zawarte są w wydanych przez nią podręczniku akademickim *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka* (Mayenowa, 1974, 1979, 2000), gdzie przywołuje ona prace wielu badaczy praskich – zarówno z zakresu stylistyki, jak i z innych dziedzin językoznawstwa, zwłaszcza opracowań słownikowych.

Te szerzej znane fakty przywołuję tu dlatego, żeby nakreślić tło, na którym rozwijał się nowy etap kontaktów polsko-czechosłowackich na osi Praga – Warszawa. Inspiracje płynące z czeskich studiów nad językiem, strukturą wypowiedzi i systemowym charakterem zjawisk artystycznych zaowocowały na przełomie lat 60. i 70. podjęciem w Warszawie badań w dwu dziedzinach: wersologii i teorii tekstu. Niezmiernie inspirujący był też wpływ czeskiej stylistyki funkcjonalnej, ale jej promieniowanie wywołało większy rezonans głównie poza Warszawą – w Katowicach i w Opolu.

O pierwszej z wymienionych dziedzin, wersologii, chciałabym tu wspomnieć krótko, ponieważ zarówno zadania badawcze, jak i osiągnięcia międzynarodowego zespołu działającego w tej dziedzinie, doczekały się już sumarycznego omówienia.¹ Przypomnijmy więc tylko, że ów międzynarodowy zespół, w skład którego wchodził uczeń czeski: Miroslav Červenka i Květa Sgallová, realizował przez blisko 40 lat wspólny program analizy różnych postaci wiersza występujących w literaturach słowiańskich. Był to program ściśle skoordynowany pod względem zadań i metod badawczych. W sposób systematyczny analizowano zjawisko wiersza – w najczęściej realizowanych jego postaciach metrycznych – na tle prozodyjnej i morfologicznej charakterystyki poszczególnych języków. Formy wiersza porównywano z organizacją językową prozy, przyglądając się tej opozycji na różnych poziomach

¹ Obszerniejsze omówienie programu Słowiańskiej Metryki Porównawczej i związanej z nią serii wydawniczej, w której ukazało się 9 tomów studiów, przedstawione zostało w pracy polskiej koordynatorki tego programu, Lucylli Pszczółowskiej (2008), w artykule Teresy Dobrzyńskiej (2009), a także w wywiadzie Květy Sgallovej (2012).

budowania wypowiedzi z jednostek systemu językowego. Tak scharakteryzowane realizacje metrów podstawowych dla danej kultury słowiańskiej konfrontowano z innymi typami wiersza w obrębie jednej kultury narodowej w określonym przekroju synchronicznym, następnie zaś zestawiano z analogicznymi zjawiskami metrycznymi w innych literaturach słowiańskich. Badania ukazywały językowe i kulturowe uwarunkowania użycia różnych typów wiersza jako elementów nacechowanych stylistycznie i kryjących w sobie pewien potencjał znakowy. Był on ujawniany w obszarze twórczości oryginalnej, a także w praktykach przekładu.

Opisując systemy wierszowania różnych literatur słowiańskich i repartycję poszczególnych form, badacze uwzględniali oddziaływanie różnych czynników kulturowych. Uwydatniano wspólnotę tradycji europejskich w zakresie zjawisk metrycznych oraz powiązania i oddziaływanie w relacjach międzykulturowych o węższym zasięgu, pomiędzy niektórymi literaturami, stale podkreślając jednak odrębność poszczególnych literatur narodowych i używanych w ich obrębie systemów wiersza.

Drugim ważnym obszarem przenikania idei praskich do Polski i nawiązywania kontaktów polsko-czechosłowackich stała się dziedzina badań nad strukturą tekstu. Uчени czescy, obok bardzo zasłużonych w tej dziedzinie Rosjan, stymulowali powstanie w Polsce nowego kierunku w obrębie językoznawstwa: tekstologii lingwistycznej czy – szerzej rzecz ujmując – teorii tekstu.² Badania w tej dziedzinie zainicjowane zostały w Polsce przez Mayenową na początku lat 70. Do rangi symbolu urasta fakt, że w zbiorze studiów dokumentującym materiały z pierwszej z wielu konferencji poświęconych problematyce tekstologicznej: w książce *O spójności tekstu* (Mayenowa, 1971), opublikowane zostało – jako tekst otwierający tom – tłumaczenie artykułu Vilema Mathesiusa (Mathesius, 1947/1971) *O tak zwanym aktualnym rozczłonkowaniu zdania*. Problematyka w nim zarysowana miała, co prawda, pewne precedensy w Polsce (Jodłowski, 1934), ale dopiero włączenie jej w szerszy program badań struktury tekstu nadało jej właściwą rangę i stało się bodźcem dla rozwijania systematycznych studiów. Przyniosły one zresztą w Polsce interesujące rezultaty w postaci monografii Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski, 1977).

W pierwszych dziesięcioleciach uprawiania nowego kierunku badań, aż do połowy lat 90., polska teoria tekstu kształtowała się w rytmie spotkań dyskusyjnych organizowanych w Instytucie Badań Literackich w Warszawie (Mayenowa, 1973, 1974, 1976, 1978; Dobrzyńska – Janus, 1983; Dobrzyńska, 1986, 1990, 1992, 1996). W spotkaniach tych wielokrotnie uczestniczyli uczeni czechosłowaccy: František Daneš, Jan Firbas, a także Petr Sgall i Miroslav Červenka oraz – sporadycznie – Milan Jankovič i Karel Pala. Od połowy lat 90. zacieśnione zostały kontakty IBL z Ústavem pro jazyk český, co zaowocowało spotkaniami i wymianą publikacji z Janą Hoffmannovou i Olgą Müllerovou, które w Ústavie zajmowały się problematyką tekstologiczną.

Częsta obecność Czechów na konferencjach warszawskich zapewniała regularny dopływ informacji i wymianę prac. Na konferencjach tych analizowano samo pojęcie tekstu, dyskutowano nad zagadnieniami jego spójności i koherencji, rozważano kwestie sygnalizowania granic wypowiedzi. Wiele tematów przedstawianych przez badaczy czeskich znalazło konty-

² Za przyjęciem nazwy „tekstologia (lingwistyczna)” opowiada się Jerzy Bartmiński, który wprowadził ten termin do nazwy kierowanej przez siebie pracowni na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej oraz używa go w licznych opracowaniach z tej dziedziny – także tych powstałych przy udziale Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (por. Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004; Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2009). Termin „teoria tekstu” pojawia się w pracach Teresy Dobrzyńskiej, uzasadniającej potrzebę takiego określenia zasięgu dyscypliny, który umożliwiłby objęcie refleksją badawczą zarówno wypowiedzi językowych, jak i niewerbalnych tekstów kultury (por. Dobrzyńska, 1986, 1993).

nuację nad Wisłą. Jak można sądzić, uczonym, którego koncepcje tekstologiczne najszerzej zostały wówczas przyjęte w Polsce, był Profesor František Daneš (zwłaszcza: Daneš, 1974, 1983). Zawdzięczając wiele współpracy z badaczami czeskimi, środowisko polskie samo może się poszczycić pewnymi oryginalnymi dokonaniem – m.in. wartościowym opracowaniem zagadnienia koherencji w ujęciu pragmatycznym (Mayenowa, 1971a), analizą zjawiska metatekstu i rozpoznaniem jego roli jako czynnika spajania wypowiedzi (Wierzbicka, 1971), analizą metafor pod kątem spójności tekstu (Dobrzyńska, 1984), wprowadzeniem perspektywy kognitywnej do badań nad spójnością (Bartmiński – Tokarski, 1986).

Ograniczę się tu do „warszawskiego” etapu rozwoju tekstologii lingwistycznej w Polsce, ponieważ to właśnie wtedy współpraca z uczonymi czeskimi była najbardziej intensywna i wpływała na wyłanianie się nowego kierunku badań. Dodam tylko, że w kolejnych latach ośrodki badania tekstu powstawały poza Warszawą: w Opolu, Katowicach, Krakowie, Rzeszowie, Łodzi i Lublinie. Zwłaszcza ośrodek lubelski, badacze z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, mają duży wkład w rozwój dyscypliny jako autorzy opracowań podręcznikowych i antologii (Boniecka, 1999; Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004), a także w zakresie wypracowywania etnolingwistycznej teorii tekstu (Niebrzegowska-Bartmińska, 2007). W Katowicach rozwija się natomiast silne środowisko badające gatunkowe repertuary dyskursu w różnych dziedzinach życia społecznego (Ostaszewska, 2000, 2004; Witosz, 2005).

Zdobyte dotychczas doświadczenia stanowią fundament dla jeszcze jednej płaszczyzny współpracy lingwistyki czeskiej i polskiej: badań nad dyskursem – dyscypliny, która wyłoniła się jako naturalne przedłużenie studiów tekstologicznych. Program wymiany naukowej w tym zakresie, koordynowanej na poziomi Akademii, umożliwiał regularne kontakty pracowników Instytutu Badań Literackich z badaczami z Ústavu pro jazyk český, którzy mają w tej dziedzinie wielkie osiągnięcia (por. m. in. Hoffmannová – Müllerová, 2000, 2007; Hoffmannová – Müllerová – Zeman, 1999; Čmejrková, 2000; Čmejrková – Daneš – Havlová, 1994).

Literatura

- BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (red.) (2004): *Tekstologia*, cz. 1–2. W serii: Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- BARTMIŃSKI, J. – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S. (2009): *Tekstologia*. Warszawa: PWN.
- BARTMIŃSKI, J. – TOKARSKI, R. (1986): Językowy obraz świata a spójność tekstu. W: T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu*. Wrocław: Ossolineum, s. 65–81.
- BOGUSŁAWSKI, A. (1977): *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa: PWN.
- BONIECKA, B. (1999): *Lingwistyka tekstu. Teoria i praktyka*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2000): *Čeština v reklamě, reklama v češtině*. Praha: Leda.
- ČMEJRKOVÁ, S. – DANEŠ, F. – HAVLOVÁ, E. (eds.) (1994): *Writing vs Speaking. Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr.
- DANEŠ, F. (1974): Semantyczna i tematyczna struktura zdania i tekstu. W: M. R. Mayenowa (red.), *Tekst i jazyk. Problemy semantyczne*. Wrocław: Ossolineum, s. 23–40.
- DANEŠ, F. (1983): O některých typech sémantických relací v textu. W: T. Dobrzyńska – E. Janus (red.), *Tekst i zdanie*. Wrocław: Ossolineum, s. 44–65.
- DOBZYŃSKA, T. (1984): Metafora a spójność tekstu. W: tejże, *Metafora*. Wrocław: Ossolineum, rozdz. VII, s. 204–225.